

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVDA MURAD qızı ABBASOVA

**İtalyan dilində feilin keçmiş zaman formaları və onların Azərbaycan dilinə
tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər. (Natalia Ginzburqun “Lessico
famigliare” əsəri əsasında)**

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

f.f.d. Bayramova G.M.

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. FEİL KATEQORİYASI, FEİLİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARI HAQQINDA.....	7
1.1. Azərbaycan dilində feil.....	7
1.2 Azərbaycan dilində feilin keçmiş zaman formaları.....	22
1.3. İtalyan dilində feilin keçmiş zaman formaları.....	24
II FƏSİL. MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ TƏRCÜMƏ FORMALARI.....	31
2.1. Müxtəlif sistemli dillərin xüsusiyyətləri	31
2.2. Keçmiş zaman formalarının tərcüməsində qarşıya çıxan problemlər.....	36
2.3. Natalia Ginzburqun həyat və yaradıcılığı.....	46
2.4. “Lessico familiare” əsəri və burada rast gəlinən keçmiş zaman formalarının tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər	49
NƏTİCƏ.....	58
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	59

GİRİŞ

Gündən-günə müasirləşən dünyamızda artıq müxtəlif ölkələr və mədəniyyətlər arasında zəruri əlaqələr qurulmuş, həm iş, həm təhsil, həm də digər sahələrdə əlaqələr artmışdır. Ölkələr arasında tələbə mübadilə proqramları, xaricdə təhsil və iş imkanlarının artdığı bu dövrdə artıq integrasiya daha da güclənməkdədir. Bu cür imkanların artması artıq həm də ədəbiyyata təsirsiz ötüşmür. Belə ki, müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlər, bu gün dünyanın istənilən nöqtəsində yaşayan oxucu üçün əlçatandır. Azərbaycanlı bir oxucu bu gün Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” əsərini rahatlıqla oxuyur, Şekspirin əsərlərindən doğma dilimizdə zövq alır. Belə əlaqələrin artması, tərcümə peşəsinin daha da genişlənməsinə şərait yaradır və tərcümə fəaliyyətinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir. Ölkələr arasında yaradılan əlaqələrdə tərcümə körpü rolunu oynayır. Tərcümənin təkcə bədii növündə deyil, istənilən növündən danışan zaman sözsüz ki, ağılımıza ilk olaraq müxtəlif dil sistemləri, onların quruluşu gəlir. Dillərin ən vacib ünsürlərindən biri, ünsiyyətimizin əsasını təşkil edən amillərdən başlıcası da məhz zamanlardır. Bizi əhatə edən zaman nitqimizdə də özünü göstərir. Bu elmi işdə də mövzumuz məhz keçmiş zaman və onların yaratdığı çətinliklər olacaqdır. Böyük İtalyan yazıçısı Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərini həm təhlil edəcək, həm də bu əsərdə keçmiş zaman formalarının yaratdığı çətinliklərdən bəhs edəcəyik.

Mövzunun aktuallığına gəldikdə istər zaman formaları, istərsə də digər tərəfdən tərcümə bu gün həyatımızın ayrılmaz bir hissəsidir. Bu elmi işdə həm zamanın fəlsəfi, həm də dilçilik tərəfindən bizə təsirlərini aydınlaşdıracağıq, həm də istər keçmiş dövrdə yaşamış, istərsə də müasir tərcüməçilərin bu barədə fikirlərini öyrənəcəyik. Mövzunun günümüzdə aktual olması ilə yanaşı, çox vacib olması da danılmaz bir faktdır. Əminik ki, illər sonra da bu mövzu eyni dərəcədə işlənəcək və bu barədə yeni fikirlər ortaya çıxacaqdır. Əsərdə keçmiş zaman formalarını və onların tərcümələrini araşdırmaq, həm də növbəti tərcümələrə töhfə verəcək və qarşıya çıxan zamanla bağlı müxtəlif problemləri aradan qaldırmaq

daha asan olacaqdır. Həmçinin, bu mövzunun aktuallığından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, təkcə azərbaycanlı dilçi və tərcüməçiləri deyil, həm də dünyada mövcud olan bir çox dillər üzrə işləyən tərcüməçiləri maraqlandıracaq bir mövzudur.

Tədqiqatın obyektı zamanın bizlərə yansımıza, nitqimizdə işlətdiyimiz müxtəlif zaman formalarından məhz keçmiş zamanın araşdırılması və bizə yaratdığı çətinliklərin növləri və aradan qaldırma yollarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın predmeti keçmiş zamanın Azərbaycan və İtalyan dillərində yaratdığı fərqlər, tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif araşdırmalardan ibarətdir. Bu cür araşdırmanın daha dəqiq olması üçün Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərində qarşımıza çıxan keçmiş zaman formalarından və onun növlərindən bəhs edilmişdir. Əsərdə işlənmiş zamanların rəngarəngliyi və tərcüməsində qarşıya çıxan problemlərin həll yollarının axtarılması tədqiqatı gələcəkdə dəyərli mənbələrdən birinə çevirə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri keçmiş zamanı həm fəlsəfi, həm də dilçilik baxımından analiz etmək, dilçilik sahəsində keçmiş zamanın yaratdığı çətinlikləri müzakirə etməkdir. Eyni zamanda tərcümə zamanı keçmiş zamanın istifadə yollarından bəhs etmək, həmçinin Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərində istifadə edilmiş keçmiş zaman formalarını və yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını araşdırmaq, eyni zamanda, gələcəkdə bu kimi əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasına dəstək verməkdir. Həmçinin, onu deyə bilərik ki, keçən əsrdən bu günə kimi bu mövzuda yazılmış yetəri qədər dəyərli əsərlər və müxtəlif mənbələr mövcuddur. Bu elmi işdə təkcə Azərbaycan dilində deyil, İtalyan, İngilis, Türk və Rus dillərində də mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatda araşdırılma aparılarkən, Azərbaycan dilində mövcud olan zaman növlərinə toxunulur və bunlar arasından keçmiş zamana aid müxtəlif misallar gətirilərək, mövzu ətraflı izah edilir. Həmçinin, tərcümə zamanı bu zamanların nə kimi çətinliklər yaratdığı barədə düşünülür. Keçmiş zamanın işlək olması onun tərcüməsini daha da

qloballaşdırdığından bu mövzu haqqında ətraflı araşdırılır və Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərində verilmiş keçmiş zaman formalarının tərcümədə yaratdığı problemlər müzakirə edilir. Həmçinin, İtalyan və Azərbaycan dilində olan feillərin tərcüməsi zamanı feillər müqayisə edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, bu araşdırmadan gəldiyimiz nəticələr təkcə Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərində deyil, İtalyan dilindən tərcümə olunacaq digər əsərlərdə də özünü göstərəcək və gələcəkdə bu kimi əsərlərdə yaranan problemlər daha rahat həll yolunu tapacaqdır. Həmçinin, gələcəkdə yazılacaq dissertasiya işlərində tələbələr üçün mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi barədə onu deyə bilərik ki, dilçilik bölməsinin öyrənilən qədər öyrənilməyən tərəfləri də mövcuddur. Eləcə də, tərcümə bir elm kimi müəyyən qaydalara sahib olsa da, hər bir tərcüməçi individualdır və tərcüməçinin qarşısına çıxan problemləri həll etmək yolları fərqlidir. Bu dissertasiya işində isə biz qarşımıza çıxan problemlərlə həll yollarından bəhs etmişik.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar həm Azərbaycan dilində, həm də İtalyan dilində keçmiş zaman formaları, onların müxtəlif sistemlə dillərdə oynadığı rollar, digər dillərlə müqayisələrdə yaranan fərqlər, tərcüməsi zamanı tərcüməçiyə yaratdığı çətinliklər və həmçinin, Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsərində keçmiş zaman formasının tərcümə edilmə yollarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəldikdə, bu əsər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmadığından tərcüməsi ilə bağlı hər hansı bir araşdırma məhdud saydadır. Tədqiqatda istər keçmiş illərdən, istərsə də ən son mənbələrdən əldə edilmiş materiallardan istifadə edilmişdir. Mənbələrin istifadəsi zamanı daha çox yeni mənbələrin olmasına üstünlük verilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası mərhələsində “Müxtəlif sistemli dillərdə zaman kateqoriyası” adlı məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturuna gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya işi 2 fəsildən və 7 paraqraftan ibarətdir. 1-ci fəsildə 3 paraqraf, 2-ci fəsildə isə 4 paraqraf mövcuddur. Buraxılış işinin birinci fəsli nəzəri xarakter daşıyır. Burada, feil kateqoriyaları, zaman məfhumu, İtalyan və Azərbaycan dillərində zaman anlayışından bəhs olunur. İkinci fəsildə isə, keçmiş zamanın tərcüməsi, Natalia Ginzburqun həyat və yaradıcılığı, “Ailə məsələləri” əsərində keçmiş zaman formalarının tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən bəhs olunmuşdur.

I FƏSİL

FEİL KATEQORİYASI, FEİLİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARI

HAQQINDA

1.1. Azərbaycan dilində feil.

Feil ərəb sözü olub, leksik cəhətdən “iş, hərəkət, gerçəklik, fitnə-fəsad” mənalarını bildirir. Qrammatikada isə nitq hissəsi kimi əşyanın hal və hərəkətini bildirir. Feil Azərbaycan dilində mövcud olan nitq hissələri arasında ən geniş və zəngin anlayışa sahib olan nitq hissələrindən birincisidir. Bu nitq hissəsi olmadan, ümumiyyətlə, nitqimizi təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Feil, həmçinin, fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən də olduqca zəngindir. Həmçinin bu nitq hissəsi ən qədim nitq hissələrindən hesab edilir. *“Azərbaycan dilində l, n, r, j, f samitləri ilə başlayan sadə feillər yoxdur. Həm də , m, h, z, v, b, p samitləri tək-tək hallarda bəzi birhecalı sadə feillərin əvvəlində işlənir: minmək, hörmək, hürmək... və s. Azərbaycan dilində e,o,ö saitləri ilə başlayan sadə feillər də azlıq təşkil edir: etmək, enmək, ovmaq, örtmək və s... l,n,r,j,f samitlərinin feillərin əvvəllərində işlənməməsi, m,h,x,z,v,b,p samitlərinin və e, o, ö saitlərinin az işlənməsi bu səslərin qədim olmaması ilə bağlıdır. Feil qədim olduğu üçün göstərilən samit və saitlərlə ya başlanmamış, ya da az başlanmışdır.”* [9 s.19].

Bundan əlavə feillər öz növbəsində sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik olurlar. P.M.Melioranskiyə görə, *“türk dillərində mövcud olan feil kökləri mənşəcə təkhecalı olmuşdur. İkihecalı feillər isə sonralar yaranmışdır.”* [18, c.62]. Türkoloqlardan Q.İ.Ramstedt isə belə düşünür ki, *türk dillərində əksər sözlər ilkin olaraq ikihecalı olmuşdur. Təkhecalı sözlər isə daha sonradan yaranmışdır.”* [19, c.27].

Feil hər dildə mövcud olsa da, hərəkət bildirən bu nitq hissəsi hər dildə fərqli növlərə bölünür. Bu barədə Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında belə deyir: *“Təbiət və cəmiyyətdə hərəkətlə bağlı zəngin prosesləri özündə əks etdirən feil dünya dillərində müxtəlif qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə fəaliyyət göstərir.*

Məsələn, feilin bitmiş və bitməmiş növləri rus dili üçün daha xarakterik dil hadisəsi hesab edilir” [10, səh.250]. Feillərdə ən geniş yayılmış kateqoriyalar zaman, şəxs, növ, təsirli və təsirsizlik, təsdiq və inkarlıq kateqoriyalarıdır.

Məsələn, inkarlıq kateqoriyası hər hansı bir hərəkətin və ya əlaməti inkar etmək üçün işlədilir. Dilçilikdəki anlayışa görə, əgər hər hansı bir hərəkət və ya əlamət təsdiq edildisə, inkar da edilə bilər. *“İnkarlıq geniş anlayışdır. Əslində inkar təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Əgər bir şey, əlamət, keyfiyyət təsdiq olunursa, deməli o, inkar da edilə bilər. Məs. kitabdır - kitab deyil, yaxşıdır - yaxşı deyil. Bu dialektik inkar olub, bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Təsdiq və inkarla bağlı, ona oxşar antonimliyi də göstərmək olar. Məs., yaxşıdır - yaxşı deyil, deməli pisdır. Əlbəttə, bu idraki inkarın bir növüdür.. İnkarlıq kateqoriyası dedikdə fellərin morfoloji inkar əlaməti nəzərdə tutulur. Bu kateqoriya bəzi dillərdə xüsusi forma ilə ifadə edildiyi halda, bəzilərinə xüsusi inkarlıq bildirən sözünü ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası felin: təsdiq formasına -ma, -mə artırmaqla yaranır” [5. s. 515].*

Azərbaycan dilində feil növləri ənənəvi olaraq məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və icbar növləri özündə birləşdirən və ingiliscə “voice” adlandırılan anlayışdan daha geniş bir dairəni əhatə edir. Bir çox dilçilik kitablarında “feilin növləri”, “feilin leksik məna növləri”, “feilin quruluşca növləri” kimi başlıqlara rast gəlirik ki, bu da növ məfhumun çox geniş bir anlayış olduğunu və daxilində qarışıqlıq hökm sürdüyünü sübut edir. Yəni, bütün dil səviyyələrində feilin özünəməxsus növ müxtəlifliyi mövcuddur. Məsələn, linqvistik səviyyələr ardıcılığı ilə feilin növlərini incələyək:

1. Fonetik səviyyə. Feilin fonetik tərkibinə görə bölgüsünə bütün dillərdə rastlanmır, yəni, fonetik səviyyə universal xarakter daşımır. Bu cür bölgüyə ərəb dilində rast gəlmək mümkündür.
2. Felin leksik məna növləri. Bu bölgü müxtəlif dil quruluşlarına görə fərqli bölünür. Məsələn, Azərbaycan dilində bu bölgü, əsasən, 1) *hərəkət feilləri*, 2) *iş*

feilləri, 3) *nitq feilləri*, 4) *təfəkkür feilləri*, 5) *hal-vəziyyət feilləri qruplarına bölünür* [7 s. 197]. İngilis dilində isə feillər iki qrupda fərqləndirilir: *actional* (hərəkət) və *statal verbs* (vəziyyət feilləri). Alman dilində isə feillərin leksik növləri hərəkət, fəaliyyət və vəziyyət olaraq üç yerə bölünür.

3. Morfoloji səviyyə. Morfoloji səviyyədə Azərbaycan dilində feillər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla 3 yerə bölünür. İngilis dilində bu bölgü *simple* (sadə), *sound-replacive* (səsi yerdəyişən), *phrasal* (tərkibi), *stress replacive* (vurğusu yerdəyişən), *composite* (mürəkkəb) və s. Olmaqla daha geniş bölgüyə malikdir.

4. Sintaktik səviyyə. Bu səviyyəyə görə feillər təsirli və təsirsiz olur. Sintaktik səviyyə universal xarakter daşıyır və demək olar ki, bütün dillərə xasdır. Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz, ingilis dilində *transitive* and *intransitive verbs* kimi bölünürlər.

Feilin şəxs kateqoriyası. Feilin şəxs kateqoriyası baş verən hərəkətin kim tərəfindən baş verdiyini bildirmək üçün istifadə edilir. Bu kateqoriya dünya dillərinin bir çoxunda mövcuddur. Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyası şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Məsələn,

Mən yazıram.

Biz yazırıq.

Sən yazırsan.

Siz yazırsınız.

O yazır.*

Onlar yazırlar.*

*III şəxsdə şəxs şəkilçisindən istifadə olunmur.

Şəxs kateqoriyası hər dildə fərqli şəkildə özünü göstərir. Məsələn, nümunədən də gördüyümüz kimi Azərbaycan dilində bu kateqoriya şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. İngilis dilində isə hərəkətin kim tərəfindən görüldüyünü bildirmək üçün feil dəyişmir, şəxs əvəzliliklərindən istifadə olunur:

I write.

We write.

You write.

You write.

He\she\it writes.

They write.

Burada isə, yalnız III şəxsin təki “s” sonluğunu qəbul edir.

İtalyan dilində isə şəxs kateqoriyasında şəkilçilər sona əlavə edilmir, bu dildə hərəkətin kim tərəfindən görüldüyünü izah etmək üçün feilləri məhz kökdən dəyişmək lazımdır. Scrivere(yazmaq) feili üzərində müqayisə edək:

Io scrivo.

Noi scriviamo.

Tu scrivi.

Voi scrivete.

Lui\lei scrive.

Loro scrivono.

Nümunədən də gördüyümüz kimi, burada feillər kökdən dəyişir.

Feilin zaman kateqoriyası.

Zaman anlayışı bir çox mütəfəkkirin mövzusu olmuş bir sahədir. Zaman deyildikdə, materiya, hərəkət və zaman meydana çıxır və öncə və sonra problemi yaranır. Çünki maddə olmadan hərəkət baş verə bilmədiyi kimi, hərəkət olmadan müddət, müddətsiz isə zaman baş verə bilməz. Bu proseslər ancaq insanlarla mənə qazanaraq şüurun predmetinə çevrilib. Lakin zaman ən çox filosofların araşdırma mövzusu olmuş və qədim zamanlardan bu günə varlıq və ilk fəlsəfə adlandırılan metafizikanın əvəzolunmaz alt başlıqlarından birinə çevrilmişdir. İndi bir neçə aparıcı filosofun zamana baxışını nəzərdən keçirək.

Qədim zaman anlayışı ilə orta əsrlər anlayışı bir-birindən tamamilə fərqlənir. Antik dövrdə Aristotel və orta əsrlərdə Avqustin zamanla bağlı fikirləri baxımından görkəmli filosoflardandır. “*Antik dövrdə məlum olduğu kimi, yoxdan varlıq ideyası yox idi və Allah yalnız mövcud formasız maddəyə forma verən Usta Tanrı idi. Orta əsrlərdə yoxdan varlıq ideyası xristianlığın təsiri altında qəbul edilmişdir. Buna görə də Allah kainatı yoxdan yaratmışdır. Zaman məfhumuna yaradılış anlayışı kontekstində baxdıqda bir problem yaranır.*” [17, s.54].

Qədim mütəfəkkir Aristotelin zaman anlayışı birbaşa dəyişmə və ya hərəkətlə bağlıdır. Hər şeyin sabit qaldığı və heç bir dəyişikliyin olmadığı bir dövrdən danışmaq olarmı? Aristoteldə zamanı başa düşmək üçün zamanla indiki an arasındakı əlaqəyə baxmaq lazımdır. Aristotelin zamana baxışı, görünür, indiki məqama əsaslanır. “*Zaman tamamilə yoxdu, yoxsa ələ ovuca sığmayan, sürüşkən bir maddədir? Zamanın bir hissəsi var idi, amma indi yoxdur. Gələcək hissə də*

gələcəkdə mövcud olacaq. Beləliklə, hələ mövcud deyil. Zamanın bölünə bilən hissələrindən biri sönmüş, digəri isə hələ mövcud olmamışdır. İndiki an zamanın bir parçası deyil." [17, s.79]. Çünki parçanın bir ölçüsü var və bütün parçalardan qurulmalıdır. Halbuki zaman indiki anlardan bir araya gəlmiş kimi görünür. İndiki zaman keçmişlə gələcəyi ayırır.

Aristotel deyir ki, zaman dəyişmir. Çünki onun fikrincə, dəyişiklik hər yerdə eyni deyil. Lakin zaman da dəyişiklikdəndə müstəqil deyil. Dəyişiklik bəzi yerlərdə sürətli, bəzi yerlərdə isə yavaş olur. Halbuki, zamana baxanda belə bir şeydən danışmaq mümkün deyil. Zaman hər yerdə eynidir. Zaman sürətli və ya yavaş deyil, biz az və ya çox vaxt haqqında danışa bilərik, amma bu da nisbidir. Zaman dəyişmədən müstəqil deyil. Çünki dəyişiklik olmayan yerdə zamandan danışmaq mümkün deyil. İnsan dəyişmədən xəbərdar olmadan zamandan xəbərdar ola bilməz.

Zamana, dəyişikliyə və insanlara birlikdə baxaq. Həyat prosesinin ana bətnində başlayan bəzi mərhələləri var. Bu mərhələlər; fetus, körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, qocalıq və ölüm kimi mərhələlərdən ibarətdir. Tutaq ki, bu mərhələlərin hər birində heç bir dəyişiklik və ya inkişaf yoxdur. O zaman bütün bu mərhələlər sabit olaraq qalır. Məsələn, embrion mərhələsindərsə, embrion, uşaqlıq mərhələsindərsə, uşaq və s. Ona görə də zaman dəyişiklik deyil, birbaşa dəyişmə ilə bağlıdır. Dəyişikliyə insanların kontekstində baxsaq, zamanın insanlarla birlikdə mənə qazandığını görürük. Çünki digər canlılarda zaman anlayışı yoxdur. Yalnız "an" var. İndi isə məsələyə bəzi mühüm filosofların gözü ilə baxaq.

Aristotelin zamana baxışını başa düşmək üçün zamanla indiki an arasındakı əlaqəyə baxmaq lazımdır. Zamanı indiki an vasitəsilə ayırd etmək olar. Hərəkətin hərəkət edən bir cismin vasitəsilə bilindiyi kimi, zamanı indiki anda ayırd etmək olar. Aristotel zamansız, indiki an və indiki ansız zamanın qeyri-mümkün olduğunu söyləyərkən bunu nəzərdə tutur. Deməli, vaxtı yaradan anların cəmidir. Zamanı keçmiş, gələcək, indiki an kimi hissələrə bölsək, bu hissələri birləşdirən bir şey olmalıdır. Aristotel bunu indiki məqam kimi görür. O, indiki anı keçmişin

həddi və gələcəyin başlanğıcı kimi görür. *“Zaman düşüncələrimizdəki ardıcillıq şüuruna və yaşadığımız hadisələr arasındakı fərq fenomeninə uyğundur. Ardıcillıqla yaşanan hadisələr arasında heç bir fərq olmadığı bir dövrdən danışmaq olarmı? Heç bir dəyişikliyin fərqləndirici olmadığı zamanın fərqləndirici ola bilərikmi?”* [17, s.95].

Orta əsrlərin mühüm nümayəndələrindən biri olan Avqustinin zaman anlayışına nəzər saldıqda deyə bilərik ki, zaman anlayışı üzərində xristianlığın təsiri ilə orta əsrlərin hakim düşüncəsi olan yoxdan varlıq ideyası təsirli olmuşdur. Məlumdur ki, hər bir dövrün hakim tənqidi o dövrün mütəfəkkirlərinə təsir göstərmişdir. Avqustinin də içində olduğu dövrün mövcudluğu ilə bağlı hakim zehniyyət yoxdan yaranma ideyası idi. Zaman və varlıq bir-biri ilə əlaqəli olduğundan, bunun Avqustinin zamana baxışına təsir etdiyini deyə bilərik.

Avqustinə görə Allah hər şeyin yaradıcısıdır. Zaman bu yaradılışlar arasındadır. Əgər Allah hər şeyin yaradıcısı kimi görünürsə, bu yaradılışdan əvvəl Allah nə edirdi? Sual şəklində verilən sual Avqustinə görə absurd sualdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Allah kainatı yoxdan yaratmışdır və zaman da bu yaradılışlardan biridir. Ona görə də zamanın yaranmasından əvvəlki zamandan danışmaq mümkün deyil. Allah göyləri və yeri yaratmadan əvvəl heç bir iş görmürdü. Hamının yaradıcısı olan Allah bütün zamanlardan əvvəl və sonra, əzəli və əbədidir.

Zaman özünü dəyişməklə ortaya qoyur. Hər şey dəyişməz qala bilsəydi, zaman deyə bir şey olmazdı. Biz bilirik ki, zamanın üç ölçüsü var: keçmiş, gələcək və indi. Bununla belə, madam ki, keçmiş keçib, gələcək hələ gəlməyib, bu necə bir varlıqdır? Soruşa bilərik. Əgər indiki zaman həmişə indi olsaydı, gələcəkdə itməsəydi, zamandan çox əbədiyyət olardı. Əgər gələcək və keçmiş varsa, onlar haradadır? Harada olurlarsa olsunlar, onlar keçmiş və gələcək deyil, indiki zaman kimi mövcuddurlar. Beləliklə, həqiqətən mövcud olan gələcək deyil, indiki zamandır. “Uzun zaman” və “qısa zaman” sözlərindən keçmiş və gələcək zamanlara münasibətdə danışırıq. Yaxşı, mövcud olmayan bir şey necə uzun və ya qısa müddətə uyğun ola bilər? Keçmiş keçmişdə olduğundan və gələcək hələ

gəlmədiyindən yalnız indiki zaman qalır və indiki vaxta baxdıqda çox uzun müddət kimi görünə bilər. Ancaq gördüyünüz qədər uzun deyil. Çünki Avqustin bildirmişdi ki, biz indiki vaxtı dəqiqələrə və hətta dəqiqələri də hissələrə bölmək olar və bu yolla indiki zaman o qədər də uzun deyil.

Zamanı dərk etmək üçün bir şey axıb getməlidir. Keçmişin və gələcəyin harada olduğunu soruşduqda, Avqustin cavab verir ki, onlar olduqları yerdə indiki kimi mövcuddurlar. Bu üç vaxt insan beynindədir, əks halda biz bundan xəbərdar olmazdıq. Onun fikrincə, zaman ağılın və ya ruhun məhsuludur. Mövcud olan və indiki şeyləri proqnozlaşdırmaqla gələcək haqqında nəsə demək olar. Avqustin deyir ki, zaman ağılın məhsuludur, ölçdüklərimiz yaddaşımızda iz buraxandır. Allah kainatla birlikdə vaxtı yoxdan yaratmışdır. Yaradılışdan əvvəlki dövrdən danışmaq absurddur.

İnsan perspektivi müvəqqətidir. Deməli, zaman insan baxışına aid olan bir şeydir. Keçmişin indisi bir xatirə görür, indiki bir an görür. Gələcəyin indisi də bir gözlənti kimi mövcuddur. Avqustinin zaman anlayışına nəzər saldıqda ilk olaraq Tanrının sonsuzluğu ilə qarşılaşırıq. İkincisi, Allah dünyanı müəyyən bir zamanda yaratmışdır. Zamanın dünyadan ayrı bir reallığı yoxdur, çünki zaman dünya ilə eyni vaxtda yaradılmışdır.

Nəticə etibarı ilə birinci və orta əsrlərdə hakim baxışlara malik olan filosoflar olan Aristotel və Avqustinin zaman baxışlarına çox dərinə getmədən səthi şəkildə toxunduq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövrün hakim dünyagörüşü həmişə şəxsiyyətə təsir göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, antik dövrdə zaman anlayışı dövrü xarakter daşıyır, halbuki orta əsrlər dövrünün yaradılış ideyasına əsaslanan xətti zaman anlayışının olduğunu görə bilərik. Aristotel zamanı prioritet və sonrakı hərəkətlərin sayı kimi təyin edir. Bundan əlavə, zaman mütləq davamlıdır, çünki əks halda əvvəl və sonra anlayışları qeyri-mümkün olur, zaman davamlıdır, davamlı olan bir şey hərəkətə aid olan bir şeydir. Aristoteldə zaman mütləqdır və biz iki hadisə arasındakı zaman intervalını ölçə bilərik. Antik dövrdə olduğu kimi, Aristotelin də zaman anlayışı dövrü xarakter daşıyır, ona görə də onun içində

zamanın sonsuz olduğunu deyə bilərik. Avqustinə görə, zaman da subyektivdir və ölçülə bilən bir şey və ya yadda qalan təəssüratdır. Zaman zəhinlə ölçülür, çünki zəhndə yalnız keçmiş şeylərin təəssüratları qalır. Biz vaxtı ölçən zaman bu təəssüratları ölçürük. Zamanın başlanğıcı var, çünki Allah göyləri və yeri yaradanda bu vaxtı da yaratmışdır; buna görə də Avqustində zaman orta əsrlərdə olduğu kimi xətti və sonludur.

Zaman, hərəkət və cisimlə bağlı fikirlərini birlikdə müzakirə edən İslam filosoflarımızdan olan Əl-Kindinin zaman, hərəkət və bədən haqqında da mühüm fikirləri var. Əslində, qədim və orta əsr Qərb filosoflarının fikrincə, Əl-Kindinin zamana baxışı daha aydın və əsaslıdır. İslam mütəfəkkirləri qədim yunan mütəfəkkirlərindən təsirlənsələr də, ona İslam düşüncəsinin və şərq baxışının özünəməxsus rənglərini əlavə etməkdən çəkinməmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Aristotelin zamanın mahiyyəti, zamanın varlığı kimi problemlərin həlli yollarını tapmağa çalışdığını gördük. Burada Kindinin zamanla bağlı fikirlərinə eyni prizmadan baxaq. Zaman və hərəkət sonludur. Zaman başlanğıcı və sonu olan bir kəmiyyətdir, sonsuz zamandan danışmaq mümkün deyil. Kəmiyyətin mövcudluğu obyektin mövcudluğundan asılıdır. Məkan, zaman və obyektin varlığı hərəkətin mövcudluğu ilə dərk edilir. Cismdə dəyişiklik olmadan hərəkətin varlığından danışa bilmərik. Zaman, həmin hərəkət zamanı keçən proseslə formalaşır. Bədən sonlu bir varlıq olduğu üçün bədənə bağlı hər şey sonludur. Əgər dünya sonludursa, zamanın əbədiliyindən danışmaq mümkün deyil. Bədən zamanı və hərəkət arasındakı əlaqəyə baxaraq, vaxtı aləmin mövcudluğu prosesi kimi təyin edə bilərik. Zamanın məhdud təbiəti var, ona görə də maddə də sonludur. Çünki zaman obyektədən və hərəkətdən asılı deyildir. Zaman hərəkətlərin sayıdır, yəni hərəkətlərin sayı ilə formalaşan prosesdir. Obyekt, hərəkət və zaman bir-biri ilə bağlıdır, biri digəri olmadan mövcud ola bilməz. Hərəkət varsa, mütləq obyekt və dəyişiklik olmalıdır. Kainat daim hərəkətdədir; Bədənin varlığı hərəkətin mövcudluğundan əvvəl deyil. Çünki, cismin yoxdan varlığa çevrilməsi mərhələsində heç bir hərəkətin olmadığını, yəni obyektin hərəkətdən əvvəl mövcud

ola bilməyəcəyini söyləmək mümkün deyil. Yuxarıda verdiyimiz məlumatlara əsaslanaraq deyə bilmərik ki, zaman hərəkətdən, obyektədən və məkandan əvvəl gəlir. Zaman, hərəkət və obyekt bir-birindən əvvəl və ya sonra mövcud ola bilməz. *“Zaman, hərəkət və obyekt hamısı eyni vaxtda mövcud idi. Demək ki, bunların Tanrı tərəfindən yaradılışı birlikdədir, paraleldir. Bunları arxa-arxaya deyil, eyni zamanda yan-yanə, eyni anda yaratmaq lazımdır. Ona görə də aləm əbədi və əzəli ola bilməz. Bunun başlanğıcı və sonu var.”* [17, s.46].

Zaman istər varlığa, istərsə də insana bağlı bir şey olsun, mütləq insanlarla meydana çıxır, insanlarla mənə qazanır. Zamanın dərk edilməsi insan həyatında çox mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Zamanın insanlara konstruktiv və ya dağıdıcı təsiri var. Biz onun dağıdıcı təsirini ona görə deyirik ki, müəyyən müddətdən sonra onun inkişafı reqressiya ilə əvəz oluna bilər. Dövrün mentaliteti və onun hakim baxışı mütəfəkkirlərin zaman qavrayışına təsir göstərmişdir. Çünki mütəfəkkir həmişə çağın mentalitetindən təsirlənir və o mentalitetə təsir edir. Buna görə də Aristoteldə formasız materiya əbədi və sonsuzdur. Allah yalnız forma verəndir, yaradan deyil. Buna görə də o, dövrü vaxtı qəbul etdi. Orta əsrlərdə və İslam dünyasında zamana bənzər bir qavrayış və baxış hakim olmuşdur ki, bu da daha çox Tanrı anlayışının oxşarlığına görə olmuşdur. Bununla belə, Kindidə aydın ifadə olunan zaman, məkan, cisim və hərəkət anlayışlarının birlikdə yaradıldığı fikri orijinaldır.

Ümumiyyətlə, zaman məfhumu təkcə elm sahələrinə görə deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərə və müxtəlif dinlərə nəzərən fərqli mənə daşıyır. Məsələn, *“...bir italyan üçün gün səhər tezdən başlayır, bir çox asiyalı və afrikalılar isə günün gecə yarısından başladığını düşünürlər.”* [12, s. 34].

Qədim yazıları, bizə miras qalmış kitabələri incələsək, qədim insanların da zaman haqqında müxtəlif anlayışları olduğunu görə bilərik. Bir çox tarixçilər isə bu anlayışları həmin dövrlərdə mövcud olmuş dinlərə bağlayırlar. Müasir dövrdə də bu cür fikir ayrılıqları mövcuddur. *“Aydındır ki, xristian, yəhudi və müsəlman bir şəxs üçün zaman bir xətt üzrə hərəkət edir, buddist və hindu üçün isə zaman öz*

addımları üzrə təkrarlanan bir dairədir.” [12, s. 34]. Azərbaycan dilində bir çox dillərdə olduğu kimi zaman məfhumunu ifadə edən “dünən”, “bu gün”, “sabah” kimi sözlər mövcud olduğu halda, hindular üçün “dünən” və “sabah” sözləri yoxdur və bunu “zaman” sözü ilə əvəz edirlər. Yəni hindular üçün əsas olan içində olduqları andır, dünən və sabah yoxdur.

Bizim reallığımız üçün heç bir şey zamandan daha sirli və əlçatmaz deyil; o, bizə kainatın ən böyük və qarşısızalınmaz qüvvəsi kimi görünür, o, bizi beşikdən məzara qədər amansızcasına müşayiət edir. Bəs, vaxt nədir? Bir çox filosoflar, elm adamları, şairlər və sənətçilər insanın cavab tapmamış ən böyük suallarından birinin nə olduğuna müəyyən cavab verməyə çalışıblar. VII əsrdə Müqəddəs Avqustin “Etiraflar” əsərində deyirdi: *“Heç kim məndən soruşmasa, mən vaxtın nə olduğunu bilirəm, amma məndən izahat tələb etsəniz, nə deyəcəyimi bilmirəm.”* [24]. Tanınmış müasir ekzistensialist filosof Martin Haydegger vaxtında esse yazmağa hazırlaşarkən bu mövzuda danışa bilmək üçün sözlərin çatışmadığını bildirmişdi. Şüurlu insanların bir çoxu vaxtı dəyişmə və yaxud təkamül hadisələri ilə əlaqələndirməyə meyllidirlər, amma bəlkə də yaşamağa tələsdiyimiz və dayanmadan bizdən qaçan zamanda başqa bir şey gizlidir! Suallarda heç bir çatışmazlıq yoxdur. Zaman yalnız bir istiqamətdə hərəkət edir, daimi dəyişiklikdə həyata hədiyyələr doğurur? Keçmiş hələ də varmı? Əgər belədirsə, hara getdi? Gələcək artıq müəyyənləşib və biz bilməsək də, bizi gözləyir? və s. Qəribə görünə bilər, lakin klassik fizika çətin işi filosofların öhdəsinə buraxaraq, həmişə bu sualdan yayınmağa çalışıb. Səbəbi yəqin ki, Nyuton və Eynşteynin məkanı, vaxtı və hərəkəti necə formalaşdırdıqlarına dair hədsiz səlahiyyətləri ilə izah olunur. Onların hər ikisi fəvqəladə aydınlıqda kainatın modellərini qurdular, lakin sonra struktur qurulduqdan sonra təməllər üçün çox narahat olmadılar; və bu, potensial qarışıqlıq üçün boşluq buraxdı. Şübhəsiz ki, onların nəzəriyyələri böyük həqiqətlərlə doludur, lakin hər ikisi zamana adi bir şey kimi baxır: bu, məkan kimi bir kərpicdir, əsas elementdir. *“Eynşteyn hətta onu kosmosla birləşdirərək dörd ölçülü “kosmos-zaman” yaratdı; əslində müasir fizikanın böyük inqilablarından*

biri: "nisbilik", tamamilə "Zaman" üzərində cəmlənmişdir. Eynşteyn "nisbilik"də daha çox Nyutonçuların mütləq məkan və zaman anlayışını aradan qaldırmışdı, əslində "nisbilik" nəzəriyyəsini anlamaqda çətinlik çəkməyimiz bir çoxumuzun rəng hissi kimi zaman hissini qəbul etmək istəməməsindən irəli gəlir. Bu, sadəcə olaraq ətrafımızda baş verən bəzi şeyləri dərk etmə tərzimizdir. Necə ki, bizim "rəng" dediyimiz şey, onu qavramaq üçün gözüümüz olmadan əslində mövcud deyil, eləcə də bir anı, günün bir saatını, onları səciyyələndirən hadisələr olmadan fərqlənə bilməzlər; buna görə də məkanı maddi cisimlərin mümkün sırası kimi müəyyən etmək mümkün olduğu kimi, zaman da hadisələrin mümkün sırası kimi müəyyən edilə bilər. Eynşteyn zamanın subyektivliyini bu sözlərlə izah etmişdir: "bir sıra tək hadisələrdə nizamlanmış bir insanın təcrübələri, bizə ön və arxa meyarlara görə sıralanmış görünür. Deməli, fərd üçün öz-özlüyündə ölçülə bilməyən öz subyektiv vaxtı var". Biz rəqəmləri və hadisələri elə əlaqələndirə bilərik ki, daha çox sayda əvvəlki hadisə ilə deyil, sonrakı hadisə ilə əlaqələndirilir və biz bu davamlılığı kəmiyyətini bir saatın axınını hesablamaq üçün istifadə etdiyimiz bir saat vasitəsi ilə müəyyən edə bilərik. Məsələn, tədbirlər silsiləsi; belə ki, biz gündəlik işimizlə məşğul olarkən, Bonnun atom saati Yer vaxtını saxlayır. Ancaq istənilən halda, vaxtın Bonn saati, sizin, mənim və ya Andromeda qalaktikasında bir planetin sakininin saati ilə qeyd olunmasından asılı olmayaraq, bunlar həmişə şüurlu varlıqların ətraf mühitə münasibətdə hiss etdiyi bütün subyektiv zamanlardır."

[24]. Onların yaşadıkları; məsələn, diş həkimi kreslosunda oturan bir xəstə Bonndakı atom saatının göstərdiyi vaxtı Motsart simfoniyasını dinləyən kresloda oturan bir dinləyicidən fərqli hiss edir. Qədim dövrlərdən bəri iki fərqli "zaman" anlayışı toqquşmuşdur, məsələn, yunan filosofları arasında Heraklit hər şeyin əbədi axınını, Parmenid isə bunun əvəzinə zaman və hərəkətin mövcud olmadığını müdafiə edirdi. Sonrakı dövrlərdə çox az mütəfəkkir Parmenidin fikirlərini ciddi qəbul etdi, onlardan birini tapmaq üçün bizim dövrümüze qədər enmək lazımdır; İngilis astrofizika və zaman nəzəriyyəçisi Culian Barbur, tezisində Heraklitin əbədi axınının bizim dərin köklü illüziyamızdan başqa bir şey olmadığını iddia edir. Onun nəzəriyyəsi budur ki, "kvant" kainatı statikdir, zamandan asılı olmayan bir

sıra dövlətlər kimi mövcuddur və yalnız onların mövcud olma ehtimalı ilə idarə olunur. Barbur deyir: *"Bizim zaman anlayışımız bu vəziyyətlərin müşahidəsindən irəli gəlir, zaman bizim saf illüziyamızdır, çünki onun varlığını çıxardığımız hadisələr realdır, lakin biz onları yanlış şərh edirik, çünki biliklərimizin kökləri bu gün iki fizika nəzəriyyəsinə əsaslanır: klassik mexanika və kvant mexanikası, bunlar bütövlükdə qeyri-bütöv bir görünüş verir və buna görə də bəzən hətta yanıltıcı ola bilər.* [24]. Bununla belə, Barburun zaman anlayışına ən yaxın olan nəzəriyyə, şübhəsiz ki, kvant mexanikasıdır, çünki o, vəziyyətlərin tək ardıcılığının deyil, vəziyyətlərin hər bir mümkün ardıcılığının olduğunu və buna görə də bütün mümkün hadisələrin eyni zamanda mövcud olduğunu güman edir. Buna görə də hansı vəziyyəti izləyəcəyimizə və yaxud yaşayacağımıza öz ağılımızla qərar veririk. Klassik mexanika üçün isə zaman hadisələrin bir-birinin ardınca asıldığı gözəgörünməz sap kimi bir şeydir. Yeni fizika canlandırır və zaman, azad iradə və determinizm anlayışları arasındakı qədim müəmmmanın daha yaxşı başa düşülməsinə doğru yeni üfüqlər açır; əslində Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi, müəyyən bir hərəkət azadlığını əlindən almadan, həm zaman, həm də kosmosda genişlənmiş bir kainat görüntüsünü açır. *"Zehnimizə bu qədər mühüm izlər qoyan kvant nəzəriyyəsi azad iradə məsələsini daha dərinləndirən anlamağa kömək edir, çünki əslində kvant amili kainatın köhnə deterministik konsepsiyasını kənara atıb. Nələr edəcəyimiz isə hələ biz doğulmamışdan əvvəl universal mexanizmlərlə əvvəlcədən müəyyən edilmişdi. Beləliklə, bizim Zaman anlayışımızın arxasında nə dayanır ?"* [24].

Zaman anlayışı qədim zamandan bəri istər dilçiliyin, istər fəlsəfənin, istərsə də başqa elm sahələrinin mühim tədqiqat sahələrindən biri olmuşdur. Zaman anlayışı hər sahədə özünün fərqli xüsusiyyətlərini gözlər önünə sərməmişdir. *"Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən*

araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. Zamanın öyrənilməsində mühüm rol fizika elminə məxsusdur. Maddə və cisimlərin hərəkətinin ən ümumi xassə və qanunlarını öyrənən fizika elmi maddi aləmin zaman (eləcə də məkan) münasibətlərini geniş şəkildə açır, bu münasibətlərin qanunauyğunluqlarının ümumi xassələrini üzə çıxarır. Məhz fizikada vaxtilə əvvəlcə İsaak Nyutonun substansial, onun ardınca isə Albert Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə zaman anlayışları dürüst ifadə edilmişdir. Bu sonralar digər elmlərə, eləcə də zaman haqqındakı fəlsəfi təsəvvürlərə böyük təsir göstərmişdir.”[11, s.12].

Zaman anlayışı elə bir anlayışdır ki, o həm bütün millətlər üçün eynidir həm də hər biri tərəfindən fərqli qiymətləndirilir. Bu anda isə zamana müxtəlif baxış bucaqları meydana gəlir. Yəni, insanın dünyaya baxışı, zaman anlayışını müxtəlif növlərə bölür: obyektiv-real zaman, perseptual zaman, konseptual zaman. *“Zaman problemi nə qədər mürəkkəb, çoxaspektli olsa da, bu kateqoriyanın tədqiqində diqqəti üç cəhət daha çox cəlb edir. Həmin üç cəhət zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir. Başqa cür ifadə etsək, bu üç model zamanın fiziki-fəlsəfi və linqvistik mahiyyətini təşkil edir.”* [11. s.16-17].

Obyektiv zaman daima mövcud olmuş və olacaq zamandır. Onun əsas xarakteristikası isə nizamlayıcı olmasıdır. Yəni obyektiv zaman anlayışı olmasaydı nəyin əvvəl, nəyin sonra olduğunu anlamaq mümkün olmazdı ki, bu da böyük bir xaosə səbəb olardı. Bu da obyektiv zamanın təməl xüsusiyyətlərindən biri olan keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman anlayışlarının yaranmasına yol açır. Obyektiv zamanın digər bir xüsusiyyəti də *“...onun ümumiliyi, universallığıdır. Bu ümumilik zamanın axını ilə bağlıdır. Zamanın axını hadisələrin uzaq gələcəkdən*

yaxın gələcəyə, yaxın gələcəkdən indikiyə, indikidən yaxın keçmişə, yaxın keçmişdən uzaq keçmişə keçməsi kimi başa düşülməlidir.” [11, s. 20].

Nəzəri dilçilikdə təfəkkür kateqoriyası olan zamana «perseptual zaman» deyilir. Bu termin XIX yüzilliyin sonlarında ingilis dilindəki perception sözündən götürülmüş, hissi, qavrayış mənasında işlənmişdir. Bu barədə İlham Tahirov özünün “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” kitabında belə deyir: *“Real zaman obyektiv şəkildə mövcud olan xarici aləm sferasına aiddir. Perseptual zaman isə ideal sferaya aid olmaqla real mövcud olan gerçəkliyin insan şüurundakı inikasıdır. Perseptual zaman digər təfəkkür kateqoriyaları kimi tarixi kateqoriyadır... Bəllidir ki, perseptual zaman, daha doğrusu, zaman hissiyyatı real obyektiv zamana heç də həmişə dəqiqliklə uyğun gəlmir... Lakin bütün bu xüsusiyyətlərə baxmayaraq, perseptual zaman və obyektiv real zaman əsasən bir-birinə uyğun gəlir. Başqa sözlə desək, insanın duyğularının bir-birini əvəz etməsi ardıcılığı obyektiv gerçəklikdə baş verən real hadisələrin bir-birini əvəzləməsi ardıcılığını əks etdirir. Praktik fəaliyyətdə yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlər minimuma enir və beləliklə, real zaman münasibətlərinin insan tərəfindən inikası şübhə doğurmur*” [11, s.23].

Digər dilçilər isə feilin zaman kateqoriyasını obyektiv və qrammatik zaman anlayışı kimi iki yerə bölür. Obyektiv zaman anlayışı fəlsəfə elminin mövzusu olsa da, qrammatik zaman anlayışı məhz dilçiliklə bağlıdır. Obyektiv zaman qrammatik zamandan fərqli olaraq tamdır, bütöv haldadır, başlanğıcı və sonu yoxdur. Qrammatik zaman isə özlüyündə keçmiş, indiki və gələcək zamana bölünür. Obyektiv zaman bütün xalqlar tərəfindən eyni cür qəbul olunur, lakin hər bir xalqın qrammatik zamanı özünəməxsus və fərqlidir. Ancaq, bu iki anlayışı bir-birindən tamamilə ayırmaq düzgün hesab edilmir, çünki “ *...qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir.*” [9, s. 120].

Feilin zamanları haqqında danışarkən, onu da qeyd etməliyik ki, zaman kateqoriyaları barədə dilçilikdə kifayət qədər çox fikir və mülahizələr vardır. Feildə zamanın mövcudluğu barədə hələ antik yunan filosofu Aristotelin “Poetika”

və “Şərhlərdə” əsərlərində də qeyd olunmuşdur. A.Axundov Aristotelin belə bir fikrini qeyd edir: “... *o sağlam idi*” və “*o sağlam olacaq*”-feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı, hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir. [3, s. 8-9].

Feilin zaman kateqoriyasına tərif vermək istəsək “*Zaman kateqoriyası keçmişdə icra olunmuş, indi icra olunan, gələcəkdə icra olunacaq işin zamanı ilə, icra olunmuş, icra olunan və icra olunacaq iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.* [9, s.121].

Feilin zamanı ilə bağlı irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdə bu barədə yekdil bir münasibət yox idi və fərqli müəlliflər zamanları müxtəlif sayda qeyd edirdilər. Yalnız 1954-cü ildə M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında feilin üç zamanı: keçmiş, indiki və gələcək zamanları olduğu göstərilmişdir.

Bu barədə Adil Babayev özünün “Dilçiliyə giriş” kitabında belə yazır: “*Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışıdır. Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini (obyektivliyi) doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. İnsan təfəkküründə zamanın üç növü -vardır. Yəni bütün hadisələr yalnız üç (keçmiş, indiki və gələcək) zaman daxilində baş verə bilər. Bu, fəlsəfi-obyektiv zaman hesab olunur. Fəlsəfi-obyektiv zaman anlayışı bütün xalqlarda vardır. Amma həmin anlayışın dildə ifadəsi məhz hər bir dilin grammatik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən də grammatik zaman kateqoriyası bütün dillərdə olmasına baxmayaraq, onun ifadə formaları (hətta bəzən növləri) müxtəlif olur.*” [5, s.21].

Keçmiş zamanla bağlı daha bir qarışıq məsələ isə idi, imiş köməkçi sözlərinin müstəqil feil yaradıb yaratmaması mübahisələri olmuşdur. Ağamusa Axundov bu barədə qeyd edir ki: “*İdi, imiş köməkçi sözləri feilin müstəqil zamanlarını əmələ gətirmir. Bir sözlə, idi, imiş sözləri feilin təsriflənən formaları ilə işlənərkən (məs.:vacib, arzu, lazım və s.) xüsusi feil zamanları əmələ gətirmir.*” [3, s.36-37].

1.2 Azərbaycan dilində feilin keçmiş zaman formaları.

“Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş işin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.”[9,s.122].

Azərbaycan dilində feilin 3 zaman forması: keçmiş, indiki və gələcək formaları mövcuddur. Keçmiş zaman forması nəqli keçmiş zaman və şühudi keçmiş zaman olmaqla 2 yerə bölünür. Şühudi keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə icra olunub- olunmadığını bildirir. -dı4 şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Məsələn: bax+dı, gör+ dü, al+dı və s. İşin neçənci şəxs tərəfindən görüldüyünü göstərmək üçün şühudi keçmiş zamanda fellərə müvafiq şəxs şəkilçiləri artırılır:

Mən qaçdım	Biz qaçdıq
Sən qaçdın	Siz qaçdınız
O qaçdı(-)	Onlar qaçdılar

Bəzi dilçilər şühudi və nəqli keçmiş zamanın yaxın və uzaq keçmiş deyil də, məhz keçmişdə baş verən hərəkətin şahidi olub olmamasına görə bölündüyü deyirlər. Yəni, əgər nəql edən keçmişdə baş vermiş hərəkətin şahidi olmuşsa, bu zaman şühudi, yox əgər şahidi olmamışsa, nəqli keçmiş zaman formasından istifadə edir. Bu fikri Buludxan Xəlilov belə izah edir: *“Yaxın keçmişdə icra olunmuş işin zamanına şühudi keçmiş zaman, uzaq keçmişdə icra olunmuş işin zamanına isə nəqli keçmiş zaman deyilmişdir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmur. Ona görə ki, keçmiş zaman işin uzaq və yaxın zamanca icra olunmasına görə yox, şahidlik dərəcəsinə görə iki yerə ayrılır. İşin icrasında şahid iştirak etdikdə şühudi keçmiş zaman, şahid olmadıqda isə nəqli keçmiş zaman yaranır.”* [9, s.123].

Şühudi keçmiş zamanın forma və mənasında həm də bir qətilik mövcuddur. Yəni, danışanın keçmiş zamanda olmuş və ya olmamış hərəkətlər barədə dedikləri qətidir. Bu zaman hərəkətin, iş və ya halın şahidlik yolu ilə icrası mütləq mənada başa düşülür. Belə ki, *“...məsələn yalnız şahidlikdə deyil, eyni zamanda danışanın keçmişdə icra olunmuş və olunmamış bir iş haqqında dediklərinin qəti olmasındadır.”* [3, s.46].

Nəqli keçmiş zaman.

Nəqli keçmiş zaman keçmişdə icra edilmiş və ya edilməmiş hərəkət haqqında nəql yolu ilə məlumat verildiyini bildirir. -miş⁴ və ya -ib⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Məsələn: bax+mışığ, gör+müşük, sat+mışsınız, al+mışlar, yaz+ıbsınız, al+ıbsınız və s. Nəqli keçmiş zamanda olan fellər aşağıdakı kimi şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir:

Mən baxmışam	Biz baxmışıq
Sən baxmışsam	Siz baxmışsınız
O baxmışdır	Onlar baxmışlar

II şəxsin təkində və cəmində -miş⁴ şəkilçisinin son samiti həm tələffüzdə, həm də yazılışda buraxıla bilər. Məsələn:

baxmışsınız – baxmısınız, görmüşsünüz – görmüsünüz, gəlmişsiniz – gəlmisiniz və s.

I şəxsin təki və cəmi -ib⁴ şəkilçisi ilə işlənmə bilmir:

Mən —	Biz —
Sən gəlibsən	Siz gəlibsiz
O gəlib(dir)	Onlar gəliblər

III şəxsin təkində -ib⁴ şəkilçisindən sonra şəxs sonluğu əlavə etməmək də olar. Məsələn: O baxıbdır – O baxıb.

“Ümumiyyətlə, -miş⁴ şəkilçisi daha çox müasir dilin inkişafı ilə geniş işlənməyə başlanmışdır. Dilimizin tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, -ib⁴ şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi tarixən mövcud olmuşdur.” [3 s.60].

Düşməzəm könlünə zira olubəm eylə zəif,

Təhqiq edübəm işim xətdir.

(XVI əsr, Füzuli)

Nəqli keçmiş zamanla bağlı bir çox izahlar mövcud olsa da, bu izahların əksəriyyəti tam və dəqiq deyildir. Nəqli keçmiş zamanda keçmişdə baş verən hərəkətin icrası zamanı danışanın iştirakı əsas məsələ deyildir. Əsas məsələ “*nəqli*

keçmiş keçmişdə icra olunmuş bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirir." [3 s. 56].

1.2. İtalyan dilində feilin keçmiş zaman formaları

İtalyan dilində də, Azərbaycan dilində olduğu kimi feillər hərəkəti bildirir. *"Feillər italyan dilində ən çox dəyişkənliyə malik qrammatik kateqoriyanı təmsil edir. Hər bir fel forması iki əsas hissədən ibarətdir. Dəyişməz hissə: hər bir felin əsas mənasını çatdıran kök; felin sayı (tək və ya cəm), şəxs (1-ci, 2-ci, 3-cü), zaman (indiki, keçmiş, gələcək) və hal haqqında məlumat verən dəyişən hissə, sonluq. Feil nitqin yeganə hissəsidir ki, şərik qoşması, yəni sonluqları dəyişmək, onları vahid formada bir araya gətirməklə çoxlu məlumat vermək imkanı verir:*

1. *subyektin məruz qaldığı hərəkət,*
2. *Subyektin daxilində olduğu vəziyyət,*
3. *Subyekt olma yolu*

Bütün dəyişən nitq hissələri arasında fel ən çox dəyişəndir, çünki onun çoxsaylı sonluqları bizə nəinki cins və say haqqında məlumat verir (sifət, isim və əvəzlilikdə olduğu kimi), həm də bizə zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə nisbi işarələr verir.

Felin funksiyaları.

Felin ən mühüm xüsusiyyətlərini təsvir etdikdən sonra, indi ona cümlənin kontekstində baxaq:

"Axşama doğru, nəhayət, qara buludlar yox oldu. Budaqlardan hələ də orda-burda nadir yarpaqlar tökülürdü. Yer rəngli yarpaqlarla örtülmüşdü, uşaqlar onları budaqlarla süpürdülər, sonra isə yığınları iri çuvallara atdılar. Bütün ağacları çıpaq idilər." Cümlədəki fel bir şəxs, heyvan, əşya və ya hadisə (sintaktik olaraq subyekt) haqqında silsilə məlumatı təbliğ etdiyi üçün onun hərəkəti yerinə yetirib-yetirmədiyini, nə olduğunu və ya necə olduğunu bildirdiyi üçün predikat rolunu oynayır. Mövcud predikatın iki növü var, şifahi və nominal." [21].

Aşağıdakı cümlələrdə felin bəzi xüsusiyyətləri və onun həm nitq hissələri arasında, həm də subyektin yerinə yetirdiyi funksiya daxilində iştirakının əhəmiyyəti var:

İtalyan dilində keçmiş zamanı göstərmək üçün əsasən *Imperfetto* (keçmiş davamedici), *Passato Prossimo* (Yaxın keçmiş), *Passato Remoto* (Uzaq keçmiş) zamanlarından istifadə olunur. *Imperfetto* və *Passato Remoto* quruluşca sadə, *Passato Prossimo* isə quruluşca mürəkkəbdir - yəni iki hissədən ibarətdir. Bu zamanları düzgün istifadə etmək və bir-birindən ayırmaq olduqca vacibdir. Lakin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri də vardır. “Əgər bu üç paradigmanın (*Imperfetto*, *Passato Prossimo*, *Passato Remoto*) istifadə modallığından danışmağa çalışsaq, bir çox vacib çətinliklərlə qarşılaşacağıq.” [22]. İtalyan dilində ənənəvi qrammatika verbal sistemin iki böyük kateqoriyasına – növ və zaman kateqoriyasına əsaslanır. Ümumiyyətlə “*Feil diskursun ən çox dəyişən hissəsidir.*”[15, s.174].

İtalyan dilində feil hər şəxsə görə dəyişir. Məsələn, indiki zamanda *andare* (getmək) feilinə baxaq:

Io vado (gedirəm)

Noi andiamo (gedirik)

Tu vai (gedirsən)

Voi andate (gedirsiniz)

Lui/lei va (gedir)

Loro vanno (gedirlər)

Lakin yaxın keçmiş zamanda (*passato prossimo*) isə feillər köməkçi feillər ilə dəstəklənir:

Io sono andato/a (getdim)

Noi siamo andati/e (getdik)

Tu sei andato/a (getdin)

Voi siete andati/e (getdiniz)

Lui/lei e andato/a (getdi)

Loro sono andati/e (getdilər)

Keçmiş davamedici zamanı (*Imperfetto*) düzəltmək üçün isə feillərə sonluqlar əlavə edilir. Məsələn, məhz *andare* (getmək) feilini keçmiş davamedici zamanda (*Imperfetto*) dəyişərək fərqlərə nəzər yetirək:

Io andavo (gedirdim)

Noi andavamo (gedirdik)

Tu andavi (gedirdin)

Voi andavate (gedirdiniz)

Lui/lei andava (gedirdi)

Loro andavano (gedirdilər)

Misaldan da göründüyü kimi, keçmiş davamedici zamanı düzəltmək üçün feil sonluqları əlavə etmək kifayətdir.

Uzaq keçmiş zamanın (*Passato Remoto*) təsniflənməsi isə aşağıdakı kimidir:

Io andai

Noi andammo

Tu andasti

Voi andaste

lui/lei andò

Loro andarono

Bu zamanlardan əlavə italyan dilində *trapassato remoto* və *trapassato prossimo* zamanları da vardır ki, bu zamanlar keçmiş mənanı bildirir və daha çox keçmişdə baş vermiş iki və daha çox hərəkətdən hansının daha əvvəl olduğunu bildirmək üçün istifadə edilirlər. Bu zamanlardan da aydın olduğu kimi İtalyan dilində keçmiş zaman Azərbaycan dilinə nəzərən daha geniş anlayışdır, keçmişdə baş vermiş hadisənin isə yaxın ya da uzaq keçmişdə olduğunu, hansı hərəkətin daha əvvəl baş verdiyini vurğulamaq da vacibdir. Azərbaycan dilində isə keçmiş zamanda baş verən hərəkətlərin hansının daha əvvəl baş verdiyini bildirmək üçün cümlə sıralaması, intonasiya və köməkçi ədatlardan istifadə etmək kifayətdir. İtalyan dilində keçmiş zaman formalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə və mənalılarına nəzər salmaq.

Imperfetto (keçmiş davamedici zaman). Keçmiş davam edici zaman hər hansı bir hərəkətin keçmişdə baş verdiyini və bir müddət davam etdiyini bildirir. “....*Bu, xüsusilə, keçmişdə baş verən hərəkətin “davamlılığını” bildirir*”. [15, s.181].

Məsələn: “*Laura rideva di gusto*” -*Laura ürəkdən gülürdü*.

Imperfetto zamanın bu növü həm də *Imperfetto descrittivo* (təsviredici) adlandırılır. Bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz təsvir hissələri, italyan dilində məhz bu zamanla göstərilir. Məsələn “*Era una bella giornata di luglio. Il sole brillava alto nel cielo azzurro e il mare respirava tranquillo..*” (Gözəl bir iyul günü idi. Günəş mavi səmanın yüksəkliklərində parıldayırdı və dəniz sakitcə nəfəs alırdı.)

“*Imperfetto, həm də keçmiş zamanda təkrarlanan hərəkəti bildirir*. [15, s. 181].

L'anno scorso andavamo spesso in piscina.

Keçən il tez-tez çimərliyə gedirdik.

Nümunədən də göründüyü kimi, cümlədə göstərilən hərəkət keçmiş zamanda bir deyil, bir neçə dəfə baş verib.

Bu zamanın daha başqa bir xüsusiyyəti, bəhs edilən keçmiş zamanda bir hərəkət davam edərkən eyni zamanda başqa bir hərəkətin baş verməsidir. Nümunəyə baxaq:

Dormivo da un paio d'ore, quando squillò il telefono.

Telefon zəng çalanda, bir neçə saat idi ki, yatırdım.

Nümunədən də gördüyümüz kimi, telefonun zəng çalması bir dəfə baş vermiş hərəkət olduğu halda, yatmaq feili bir müddət davam edən hərəkəti bildirir.

Passato Prossimo (Yaxın keçmiş zaman).

Bu zaman çox yaxın keçmişdə baş vermiş və ya çox əvvəl baş versə də təsirləri bu günə qədər gəlib çatan hərəkəti bildirir:

Ieri ho incontrato Paolo – Dünən Paolo ilə qarşılaşdım.

Carlo si è trasferito qui da Roma vent'anni fa. – Karlo Romadan buraya 20 il əvvəl köçüb.

Yaxın keçmiş zaman da çox vaxt keçmiş zamana münasibətdə nisbi zaman kimi də işlənir: *“Appena mi ha visto, è scappato via”* (məni görən kimi qaçdı). Nitqdə, xüsusən də ailə dialoqlarında indiki zamanla münasibətdə də işlənir: *“Appena ho finito, ti telefono.”* (İşim bitən kimi sənə zəng vururam). Amma belə kontekstlərdə dilin daha formal registrində ön gələcək sadə gələcəyə münasibətdə istifadə edilir: *“Appena avrò finito, ti telefonero”*

Passato Prossimo (yaxın keçmiş zaman) “yaxın və ya uzaq keçmişdə baş vermiş bir hərəkəti ifadə edən, natiq və ya yazıçı tərəfindən indi də qəbul edilən təsirlərə malik olan göstəricinin zamanıdır. İndiki zamana yaxınlıq psixolojidir və danışılan hadisə ilə bağlı emosional iştiraka uyğundur. *Passato prossimo* (yaxın keçmiş) zamana daha az formallıq daşıyan danışiq və ya yazılarda üstünlük verilir, *passato remoto* (uzaq keçmiş) isə yazılı dildə və daha yüksək registrlərdə daha çox rast gəlinir. Lakin *Passato prossimo* (yaxın keçmiş) əsrlər boyu dilin formal

səviyyələrində belə uzaq keçmişə əvəz etməyə müəyyən meyl göstərmişdir. Bugünkü italyan dilində istifadə sahələrini genişləndirməyə meyllidir. Mərkəzi və cənub İtaliyanın danışq dilində *Passato prossimo* (yaxın keçmiş), hətta yaxınlıqdakı hadisələr üçün də uzaq keçmişlə əvəzlənməyə meyllidir. Şimali İtaliyanın nitqində isə, əksinə, *passato prossimo* *Passato prossimo* (yaxın keçmiş) *passato remoto* (uzaq keçmiş) yerində də istifadə olunur.” [14, s.76.].

Il passato remoto (uzaq keçmiş)

Uzaq keçmiş keçmişdə baş vermiş və keçmişdə yekunlaşan bir hadisəni göstərir:

In Lombardia, nel Seicento, molte persone morirono di peste.

XVII əsrdə Lombardiyada çoxlu insan vəbadan öldü.

“Uzaq keçmiş bu günün dili ilə desək, qədim keçmiş, xüsusi regional istifadələrin bütün milli əraziyə yayılması səbəbindən getdikcə daha çox yaxın keçmişlə əvəz olunur, həm də kifayət qədər uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələri göstərir. Bununla belə, iki vaxt arasında fərqi mövcud olduğunu və bunun hadisənin zamanı məsafəsinə deyil, müddətinə əsaslandığını xatırlamaq faydalıdır. Hər iki vaxt əslində keçmişdə baş vermiş hadisəni göstərir, lakin yaxın keçmiş az-çox uzaqda olan, təsiri indi də davam edən hadisəni göstərir; uzaq keçmiş isə zaman baxımından çox uzaqda olan, lakin keçmişdə tamamilə yekunlaşan hadisəni göstərir.” [15, s. 182].

Beləliklə, düzgün formada belə deyəcəyik: “*Lo zio Anselma ha smesso di lavorare da ormai cinque anni*”(Anselmo əmi artıq beş ildir ki, fəaliyyətini dayandırıb), çünki Anselmo əmi hələ də işləməyə davam edir. Lakin başqa kontekstdə isə deyəcəyik: “*L'uomo accompagnò il cliente alla porta e lo salutò*” (Kişi müştərini qapıya qədər müşayiət edib, sağollaşdı) çünki fellə ifadə olunan hərəkət keçmişdə tamam bitmişdir.

Həmçinin qeyd etməliyik ki, İtalyan dilində *Il passato remoto* (uzaq keçmiş zaman) və *Il passato prossimo* (Yaxın keçmiş zaman) arasında əslində elə də böyük bir fərq yoxdur. *Il passato remoto* (uzaq keçmiş zaman) daha çox bədii

ədəbiyyatda işlənsə də, məişət dilində eyni zamanı göstərmək üçün hər iki zaman növündən istifadə edilir. Bu cür istifadə isə İtalyanın müxtəlif bölgələrində mövcud olan dialektlərə əsasən dəyişə bilər.

İtalyan dilində *Il passato remoto* (uzaq keçmiş) və *Imperfetto* (keçmiş davamedici) zamanın hər ikisi keçmişdə baş verən vaxtdır: hər ikisi danışdığımız və ya yazdığımız andan əvvəl baş vermiş hadisəni göstərir. Buna görə də zaman baxımından cümlələr: Fəaliyyətin "aspekti" eynidir: fəllərin ifadə etdiyi hərəkət hər iki halda keçmiş zamana aiddir. Amma iki cümlə eyni şeyi demir. Fəaliyyəti yerinə yetirdikləri vaxtda bərabərdirlər, bu hərəkəti necə təmsil etdiklərinə görə fərqlənirlər.

La ragazza urlò per la paura. Qız qorxudan qışqırdı.

La ragazza urlava per la paura. Qız qorxudan qışqırırdı.

Il passato remoto (uzaq keçmiş) zamanında olan "qışqırdı" feili hərəkəti keçmişin müəyyən bir anında doğulmuş və bitmiş kimi təqdim edir: yəni hərəkətin anlıq tərəfini göstərir. *Imperfetto* (keçmiş davamedici) zamanda olan "qışqırırdı" feili isə, əksinə, hərəkəti öz müddətində və keçmişdə təkrarlanmasında təqdim edir: bu, qızın sadəcə bir dəfə qışqırdığını deyil, tez-tez qorxulu qışqırıqlarını əks etdirdiyini söyləyir: *Imperfetto* (keçmiş davamedici), buna görə də , hərəkətin qalıcı tərəfini ifadə edir. *Il passato remoto* (uzaq keçmiş) və *Imperfetto* (keçmiş davamedici) buna görə də keçmiş fəaliyyətin davamlı olub-olmamasına anlama baxımından çox mühüm ifadə səviyyəsidir.

Il trapassato prossimo (keçmişə nəzərən keçmiş zaman) (*io ero partito*) .

Bu zaman növündən keçmişdəki iki hərəkətdən daha öncə baş verəni göstərmək üçün istifadə olunur. Deməli, bu zamanı işlənmə yerindən asılı olaraq həm *imperfetto* (keçmiş davamedici), həm *il passato prossimo* (yaxın keçmiş zaman), həm də *il passato remoto* (uzaq keçmiş zamanla) istifadə etmək mümkündür :

Quel giorno l'uomo aveva camminato a lungo ed era molto stanco.

Həmin gün kişi uzun müddət gəzmışdi və çox yorğun idi.

Ero appena rientrato, quando squillò il telefono.

Mən təzəcə qayıtmışdım ki, telefon zəng çaldı.

“Şimali İtaliyanın regional dialektlərində (xüsusən də Pyemont, Lombardiya və Venetoda) zaman baxımından uzaq olan və indiki ilə heç bir əlaqəsi olmayan bir hadisəni göstərmək lazım olsa belə, çox vaxt uzaq keçmiş indiki keçmişlə əvəz olunur:

Quattro anni fa abbiamo fatto un lungo viaggio in Spagna e ci siamo divertiti moltissimo.

Dörd illər əvvəl İspaniyaya uzun səfərə getdik və çox gözəl vaxt keçirdik”

Bunun əvəzinə, İtaliyanın cənub bölgələrində (xüsusilə Siciliyada, Kalabriyada, həm də Latsioda) uzaq keçmiş normal olaraq indiki vaxta çox yaxın baş verən hadisələrə işarə edərək, sadə keçmişi tələb edən kontekstlərdə də istifadə olunur:

*Questo mattina mi **alzai** presto.*

Bu səhər tezdən durdum.

*Ieri **vedesti** tuo fratello?*

Dünən qardaşını görmüsən?” (la grammatica, s.182)

Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdən də göründüyü kimi, İtalyan dili keçmiş zaman formalarına görə olduqca zəngindir və bu formaların çoxluğu həm də müxtəlif bölgələrdə yaşayan insanların danışdıqlarında fərqli təzahür edir. Təsadüfi deyil ki, İtaliyanın şimalından və cənubundan olan şəxslər arasındakı dialoqlarda bir-birlərini anlamama halları da baş verir.

II FƏSİL

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ TƏRCÜMƏ FORMALARI.

2.1. Müxtəlif sistemli dillərin xüsusiyyətləri.

Dünyada 7000-ə yaxın dil var və onlar arasında çoxlu oxşarlıqlar və fərqlər var. Birincisi, hər bir dildə danışanların sayı son dərəcə dəyişkəndir. İngilis və ya Mandarin Çini kimi bəzi dillərdə bir milyarddan çox danışan var; digərlərinin sayı cəmi bir neçə yüzdür, məsələn, Avstraliya aborigenləri və ya Amerika hinduları tərəfindən danışılan bəzi dillər; digərləri isə bir neçə onlarla insan tərəfindən danışılır və qısa müddət ərzində həmişəlik yox olmaq riski daşıyır. Dillər arasında ən makroskopik fərq isə sözlərin “səslənmə forması”ndadır. Eyni məna əslində çox fərqli səs ardıcılığı ilə əlaqələndirilir: adətən içmək üçün istifadə etdiyimiz obyektə, ingiliscə “*glass*”, italyanca “*bicchiere*”, fransızca “*verre*” və s. deyilir... Səs və məna arasındakı bu əlaqə tamamilə ixtiyaridir. Dillər həm də söz yaratmaq üçün seçdikləri səslərin inventarında və xüsusən də müxtəlif mənalı sözləri ayırd etmək üçün istifadə olunan səslərdə fərqlənir: ingilis dili bütün mümkün linqvistik səslər arasından özünə “*that*” sözünün başlanğıcındakı səsə bənzər samiti seçmişdir. Lakin eyni səs, məsələn, italyan və ya fransız dili tərəfindən seçilməmişdir. Eynilə, bir çox ingilis sözləri sözün əvvəlində və ya ortasında aspirasiya edilmiş “h” hərfini ehtiva edir. İtalyan dilində heç bir “h” aspirasiyası yoxdur və buna görə də ingilis dilini öyrənən bir çox italyanlar “*head*”, “*hot*”, “*holiday*”, “*ahead*” kimi sözləri tələffüz edərkən çox vaxt bu səsi tələffüz etmirlər. Aşağıdakı nümunələrin çoxu ingilis dilindəki fərqlərə və bu dili öyrənənlərin

qarşılaşa biləcəyi mümkün çətinliklərə aiddir. Lakin bu fərqlərin prinsipləri başqa dillərə də şamil edilə bilər. *“Ümumiyyətlə dillərdə “kritik dövr” adlanan bir anlayış da mövcuddur. “Kritik dövr” ümumiyyətlə həyatın gedişində ana dili kimi müəyyən linqvistik kod əldə etmək mümkün olmayan zaman pəncərəsi kimi müəyyən edilir.”* [16, s.247]. Yəni, fərd ana dili kimi mənimsəli olduğu hər hansı bir dili tam mənimsəmir, anlama çətinlikləri yaranır. Erkən uşaqlıqdan yetkinliyə qədər uzanan kritik dövrün mövcudluğu əvvəlcə ana dilinin mənimsənilməsi üçün təklif edilmişdi, sonra ikinci dilin öyrənilməsinə də genişləndi. Görünür, yetkinlik dövründən sonra mənimsənilmə mexanizmlərinin elastikliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Dilin mənimsənilməsi sahəsində son tədqiqatlar daha az kəskin mənzərəni qaytarır və yetkinlik dövründən sonra ən kəskin tənəzzülün əsasən fonetik bacarıqların mənimsənilməsi ilə əlaqəli olduğunu iddia edir. Tədqiqatçılar həmçinin “kritik dövr”ə vahid bircinsli zaman pəncərəsi kimi deyil, pəncərələrin davamlılığı kimi baxmağın vacibliyini vurğuladılar. Bəzi linqvistik funksiyalara həsr olunmuş beyin sahələrinin yetkinləşdiyi və neyrofizioloji və neyro-anatomik nöqtəyi-nəzərdən sabitləşdiyi "çox kritik dövrlər" haqqında da danışılmışdır. Dilçilərin mövcud dilləri “yenidən sıralamağa” çalışmaq üçün istifadə etdikləri meyarlardan biri də genealoji təsnifatdır: dillər ümumi bir dildən törəmə əsasında müxtəlif “dil ailələrinə” qruplaşdırılmışdır. Dilçilər bunu yenidənqurma yolu ilə izləyə bilmişlər. Coğrafi olaraq düzülmüş müxtəlif dil ailələri tədqiq edilmişdir. Ailə ən böyük şəcərə vahididir və onu dil qruplarına (və alt qruplarına) bölmək olar. Həm canlı, həm də nəslə kəsilmiş dillər belə qruplara və alt qruplara aid ola bilər. İtalyan və ingilis dilləri, məsələn, Hind-Avropa ailəsinə aiddir, buna görə də onlar şəcərə ilə bağlıdırlar (məsələn, Çin deyil), lakin müxtəlif dil qruplarına aiddir. Türk, məsələn, ağacda görünür. Həqiqətən də bu dil Hind-Avropa ailəsinə deyil, Altay ailəsinə aiddir. Eyni ailəyə və ya dil qrupuna aid olmayan dillər, coğrafi yaxınlıqlarına görə bəzi struktur oxşarlıqları paylaşa bilər. Məsələn, yapon və çin dilləri eyni orijinal dildən gəlmir, lakin iki xalqın əsrlər boyu davam etdirdiyi təmaslar sayəsində inkişaf etmiş ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də, ərazi təsnifatı səviyyəsində bu iki dil eyni qrupa düşür. Başqa bir misal,

Şri-Lankada danışılan iki dil olan Sinhala və Tamil ola bilər (Tamil dili əslində Tamil Nadu, Cənubi Hindistan və digər yerlərdə də danışılır). Bu dillər sintaktik sistemlərində bir çox oxşarlıqlar göstərir və bir çox sözləri paylaşır, lakin onlar iki fərqli ailəyə aiddir: Sinhala Hind-İran dilidir (Hind- Avropa ailəsi), Tamil isə Dravid dilidir. Dillər arasındakı tipoloji fərqlər haqqında məlumat əldə etmək xarici dil öyrənənlər üçün faydalı ola bilər, çünki bu, onlara müxtəlif dillərin necə işlədiyini daha yaxşı başa düşməyə və buna görə də öyrənmə zamanı yarana biləcək bəzi çətinlikləri qabaqcadan görməyə imkan verir.

İki dildə bir və ya daha çox ümumi morfoloji və ya sintaktik xüsusiyyətlər olduqda, onların qohum olub-olmamasından asılı olmayaraq, tipoloji cəhətdən əlaqəli olduğu deyilir. Dilçilər morfoloji tipologiya ilə sintaktik tipologiyayı bir-birindən fərqləndirirlər. *Morfoloji tipologiya dörd əsas lingvistik kateqoriyanı ayırd edərək, sözlərin daxili quruluşuna görə dilləri təsnif etməyə imkan verir:*

1. *Kök və yaxud təcrid olunan dillər: bu dillər morfologiyanın demək olar ki, tamamilə olmaması ilə xarakterizə olunur və sözlər arasındakı əlaqəni əsasən cümlədəki sıra vasitəsilə ifadə edir.*
2. *Aqqlütinativ dillər: bu dillər ifadə olunacaq qrammatik əlaqənin sayı qədər affiks əlavə edərək söz əmələ gətirir.*
3. *Flektiv dillər: bu dillər müxtəlif qrammatik funksiyaları ifadə etmək üçün tək şəkilçidən istifadə edir.*
4. *İnkorporativ və ya polisintetik dillər: bu dillərdə bir cümlə yalnız bir sözə uyğun gələ bilər. [25]. Bu o deməkdir ki, flektiv dildə bütöv bir cümlə ilə ifadə olunacaq bütün qrammatik münasibətləri bir sözə daxil etmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, "təmiz" dil növləri əslində mövcud deyil və yuxarıdakı təsnifat sərt şəkildə nəzərdən keçirilməməlidir. Bəzi dillər, bəzi xüsusiyyətlərə görə, konkret tipologiyaya daxil edilə bilər, digər xüsusiyyətlərə görə isə fərqli tipologiya daxilində nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, ingilis dilini təcrid edən dil hesab etmək olar, çünki onun morfologiyası kifayət qədər kiçikdir, lakin o, flektiv dillərin bəzi xüsusiyyətlərinə, eləcə də aqlütinativ və inkorporlaşan dillərinin tipik*

xüsusiyyətlərinə malikdir. *Lakin bu mövzuda yekun morfoloji təsnifat alman əsilli ədəbiyyat tərcüməçisi, tarixçi, yazıçı və filosof Avqust Vilhelm Şlegel-Humbolt tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Bu təsnifata görə dünya dilləri dörd tipə bölünür:*

1. *Kök və yaxud təcrid olunan dillər:*
2. *Aqlütinativ (iltisqi) dillər;*
3. *Flektiv dillər;*
4. *İnkorporlaşan dillər. [27]*

Kök dillərə amorf, monosillabik (təkhəcalı) təcrid edilən və ya cəzri dillər də deyilir. Adından da bəlli olduğu kimi, Kök dillərdə sözlərdə şəkilçi olmur, qrammatik vahidi yalnız leksik vahidlərdən ibarətdir. Yəni bu dillərdə yalnız kök morfemlər mövcuddur. Görkəmli alman alimi A.Şleyxer kök dilləri kristallara bənzədir, onları yalnız mənaya əsaslanan dillər adlandırır. *“Köklü və ya təcrid olunan dillərin əsas xüsusiyyəti sözlərin morfoloji cəhətcə dəyişməz vəziyyətdə olmasındadır. Sözlərdə qramatik mənə verən affikslər (sözünü şəkilçiləri) yoxdur. Sözlər bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə yerləşir. Burada sözlər arasında əlaqə- yəni sözlərin ardıcılığı köməkçi sözlər, ritm və intonasiya vasitəsilə müəyyən olunur. Məsələn çin, yapon və koreya dilləri təcrid dillərdir. Qədim çin dilində sözlər cümlədəki yerlərindən asılı olaraq müxtəlif mənə daşıyır.” [25].*

Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisqi, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə leksik-qrammatik, yəni derivasiya və relyasiya əlaqələr şəkilçi morfemlər vasitəsilə reallaşır. Bu dillərin əsas xüsusiyyəti kök və şəkilçi morfemlərinin hər bir halda öz müstəqilliyini qorumasıdır.

Aqlütinativ dil tipi qrammatik mənaya malik şəkilçilərin kök morfemlərinə birləşməsi ilə yaranan yeni mənəli sözlərlə xarakterizə olunur. Şəkilçilər sözlərə həm asanlıqla birləşə, həm də asanlıqla ayrılabilir. Azərbaycan dili Aqlütinativ dillərə aiddir.

Flektiv və ya çevik tip müxtəlif sonluqların istifadə edilməsi və sözlərdə bütün qramatik mənəli hissəciklərin (affikslərin) möhkəm birləşməsi ilə fərqlənir.

Flektiv dillərdə affikslərin sözün kökü ilə fonetik cəhətdən birləşməsi baş verir. Flektiv dillərdə yeni sözlər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Flektiv dillərə Hind-Avropa dillərini misal göstərə bilərik.

İnkorporlaşan dillər üçün kompleks sözlər xarakterikdir. İnkorpolaşan dillər məhz sintaktik əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dilçilər inkorporlaşan dilləri aqlütinativ dillərə əlavə tip kimi ayırır, təsnifatda bu dillərə ayrıca yer vermirlər. Müxtəlif sistemli dillərin tərcüməsi zamanı qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər özlərini daha qabarıq formada göstərir, tərcümə prosesini daha da çətinləşdirirlər. Məsələn iki ayrı qruplarına məxsus iki dil arasında tərcümə prosesi zamanı mütərcim hər iki dil sistemini dərinlən tanımalı, bu dillər arasında uyğunlaşma etməyi bacarmalıdır. Məsələn, Azərbaycan və İtalyan dillərində bir cümlə tərcümə edərək yaranan çətinliklərə nəzər salaq:

Magari lui non voleva venire al concerto.

Bəlkə də o, konsertə gəlmək istəmirdi.

İtalyan dilində olan cümləyə nəzər salsaq, görərik ki, burada cümlə quruluşu *mübtəda+xəbər+tamamlıq* modulunda qurulub. Azərbaycan dilində isə bu sıralama *mübtəda+tamamlıq +xəbər* moduluna dəyişir. İki dil sistemi arasındakı ən əsas fərq özünü məhz elə burada göstərir. Təhlilimizə davam edək. İtalyan dilində cümlənin mübtədası- “*lui*” əvəzliyi, bu dildə kişi cinsini bildirir və “o” mənasını verir. Lakin Azərbaycan dilində “o” əvəzliyi həm kişi, həm qadın cinsini işarə etmək üçün istifadə olunduğundan bu mənanı göstərməkdə çətinlik çəkirik. Əgər bu cümlə bir mətn daxilində tərcümə edilirsə, sözsüz ki, kontekstdən asılı olaraq, söhbətin kişidən və ya qadınlardan getdiyini başa düşəcəyik. Yalnız cümlənin tərcüməsində isə bu fikri izah etmək çətinləşir. Cümlənin təhlilinə davam etsək rast gəldiyimiz digər bir məqam isə “*al*” hissəciyidir. Bu hissəcik İtalyan dilində istiqamət bildirən “*a*” sözünü və cins kateqoriyasını bildirən “*il*” artıqlının birləşməsindən yaranıb. Azərbaycan dilində bu hissə “konsertə” sözündəki istiqamət bildirən yönlük hal kimi tərcümə edilib. Lakin dilimizdə artıql kateqoriyası olmadığından tərcümə zamanı da bu artıql itmiş hesab edilir. Qeyd

etmək lazımdır ki, artikl kateqoriyasının Azərbaycan dilində mövcud olmaması, dilimizə tərcümə edərkən problem yaratmasa da, İtalyan dilinə tərcümədə çətinliklər yaradır. Yəni bu kateqoriyanın dilimizdə olmaması, tərcümə zamanı da artikldan istifadəni çətinləşdirir, hətta bəzən unudulma hallarına yol açır. *“Roman dil qrupuna daxil olan italyan dili, digər dillərə nəzərən öz estetikliyi ilə də seçilir. Təsadüfi deyil ki, incəsənətin bir çox sahələri məhz burada yüksəlişə keçmişdir. Sözlərdən istifadədən məharətlə istifadə edə bilən bu xalq isə keçmişdən bu günə bütün millətlərin zövqünü oxşayan bəstələr və əsərlər yaratmışlar. Belə bir dildən tərcümə edərkən isə yaranan çətinliklər təbiidir.”* [25].

Tərcümə prosesində məxəz və hədəf dillər arasındakı münasibət və əlaqə ən vacib amillərdən biridir. Buraya cümlə quruluşu, artikl və cins kateqoriyalarının olub olmaması, həmçinin dillərin aid olduğu dil qrupları və dil ailələri kimi məsələlər daxildir. Dilimizdə cins və artikl kateqoriyaları mövcud deyil. İtalyan dilində isə hər iki kateqoriya mövcuddur və bu kateqoriyalar Azərbaycan dilinə və yaxud da əksinə tərcümə zamanı müxtəlif çətinliklər yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində artikllar olmadığı üçün İtalyan dilinə tərcümə edərkən artiklları unuda və yoxluğunu hiss etməyə bilir. Bəs bu problemləri necə həll etmək lazımdır? Əlbəttə, ən əsas şərtlərdən biri hər iki dilə dərinlən bələd olmaqdır. Artikl və cins kateqoriyaları bizə tərcüməni daha dəqiq və düzgün etməyə kömək edir. Məsələn:

Nell'estate è il compito dei bambini che giocano vicino a questi prati avvertire le turiste di non entrare nella zona sacra.

Yay aylarında bu çəmənliklərin yanında oynayan uşaqların vəzifəsi qadın turistləri müqəddəs əraziyə girməmək barədə xəbərdar etməkdir.

Bu cümlədə, cins və artikl kateqoriyaları bizə söhbətin məhz qadın turistlərdən getdiyini göstərir.

Azərbaycan və İtalyan dillərində cümlə quruluşu fərqli olduğu üçün tərcümə zamanı problem yarana bilər. Belə problemlər daha çox şifahi tərcümə zamanı özünü göstərir. İtalyandan dilindən tərcümə zamanı fikri tam anlamaq və düzgün

çatdırmaq üçün sona qədər dinləmək lazım gəlir ki, bu da tərcüməçinin bəzi hissələri unutmasına səbəb ola bilər. Hər iki dil arasındakı fərqliliklər təkcə quruluşu səbəbilə deyil, həm də mədəniyyətlər və dinlərin fərqli olmasından qaynaqlanır. *“Həmçinin italyan dilindən dilimizə tərcümə oluna bilməyən sözlər, realilər də mövcuddur ki, onlar dilimizə olduğu kimi daxil olmuşlar. Məsələn: mafia, cappuccino, espresso və s.”* [21].

2.2. Keçmiş zaman formalarının tərcüməsində qarşıya çıxan problemlər.

“Tərcümə dillər arası ünsiyyət vasitəsidir.” [1, s.8]. Dünyada müxtəlif dillər yaranan gündən tərcümə peşəsinə ehtiyac duyulmuşdur. Yəni, tərcümə məhz tələbatdan yaranmış fenomendir. Təsadüfi deyil ki, italyan yazıçısı Umberto Eko tərcüməyə belə tərif vermişdir: *“demək olar ki, eyni şeyi digər bir dildə demək”*. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə hər zaman 2 dil arasında deyil, bəzən də elə bir dil daxilində olur. Bir fikri izah edərək aydınlaşdırmaq və başqasına çatdırmaq da məhz o fikri tərcümə etməkdir. Tərcümə təkcə iki və daha artıq insanın ünsiyyəti deyil, həm də iki və daha artıq mədəniyyətlərin ünsiyyəti və qovuşmasıdır. Bu gün tərcümə sahəsi inkişaf edir və texnologiya vasitəsilə daha da genişlənir. Ölkələrarası münasiblərin artması və mədəniyyətlərin qarışması nəticəsində tərcümə peşəsi ən lazımlı peşələrdən birinə çevrilir.

“XX əsrdə bütün dünyada baş verən köklü dəyişikliklər, qlobal hadisələr, xüsusilə də millətlərarası münasibətlərin, müxtəlif sahələrdə dil əlaqələrinin geniş vüsət alması tərcümə sənətinə də öz təsirini göstərmiş, onun nəzəri məsələlərinin əsaslı və elmi şəkildə işlənmə zərurətini gündəmə gətirmişdir. Bunun da nəticəsində tərcüməşünaslıq müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır.” [4, s.22]. Tərcümənin 2- şifahi və yazılı növləri mövcuddur. Tərcümə gündəlik həyatımızın bir çox hissəsində qarşımıza çıxır. Ən sadə misal olaraq isə baxdığımız filmləri göstərə bilərik. Dayanmadan inkişaf edən texnologiya bir çox iş sahəsində insan intellektini üstələsə də, tərcümə sahəsində

bu, demək olar ki, mümkün deyil. Obrazlılıq, ifadəlilik, məcazlar və frazeoloji birləşmələr, üslublar məhz insan şüurundan asılıdır.

“Sözlərin, ifadələrin, söyləmələrin, mətnlərin bir dildən (dialektdən, koynedən) başqasına tərcümə praktikasına gəldikdə, demək olar ki, belə praktika öz başlanğıcını çox qədim, tarixdən əvvəlki zamanlardan götürür və “dillər çoxluğu – bəşəriyyət birliyi” dilemmasından irəli gəlir.” [4, s.36]. Növündən asılı olaraq, tərcümələr müxtəlif cür olur. Məsələn, elmi tərcümələrdə hər şey olduğu kimi saxlanıldığı halda, bədii tərcümə zamanı mətnə yeni çalarlar gəlir, tərcüməçinin istəyindən asılı olmayaraq mətnə özündən nələrsə qatır. Bu barədə dahi italyan mütəfəkkiri, yazıçı və tərcüməçi Umberto Eko 2008-ci ildə ABŞ-ın “Paris review” jurnalına verdiyi müsahibədə belə deyir: “ *Mətn öz müəllifindən daha ağıllıdır. Bəzən mətnə müəllifin ağılına gəlməyən ideyalar da yata bilər. Mətni başqa bir dilə çevirən tərcüməçi həmin yeni ideyaları aşkar edir və onları sizə çatdırır.*” [20].

Tərcüməşünaslıq elmi yeni bir sahə olduğundan, bu sahədə aparılan tədqiqatlar tam yekunlaşmamış, bu sahədəki problemlərin çox az hissəsi barədə araşdırmalar aparılmışdır. Tərcümə barədə aparılan tədqiqatlarda tərcümə 2 cür qəbul edilir: bir proses kimi və bu prosesin nəticəsi kimi. Bu barədə filoloq, professor Ələkbərli A.Q. belə qeyd edir: “*Tərcümə nəzəriyyəsinin predmetinə gəldikdə bütün müəlliflər “tərcümə” anlayışının iki tərəfini qeyd edirlər: tərcümə bir proses kimi və tərcümə bu prosesin nəticəsi kimi, yəni tərcümə mətni orijinalın analoqu kimi. Bir proses kimi tərcümə psixolinqvistikanın (nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin), tərcümə mətni isə mətnin müqayisəli üslubiyyatının, mətn dilçiliyinin və digər filoloji fənlərin tədqiqat obyektlərindəndir. Tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi üçün həm dillərarası tərcümənin parametrlərinin, həm də düzgün (mükəmməl) tərcümənin ümumnəzəri ilkin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir.*” [26].

“*Tərcüməçi mədəniyyətlər arasında bir vasitəçi vəzifəsini daşıyır ki, burada da əsas məsələ başqa dillərdə danışan müxtəlif millətlərin təmsilçilərinə tərcümə etdiyi mətnin məğzini düzgün çatdırmaqdır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün tərcüməçi ilkin mərhələdə orijinalda verilmiş mətnin mənasını tam dərk etməli,*

sonra isə əsas fikri tərcümə etdiyi dilin ifadə vasitələrinə müvafiq çatdırmalıdır.” [2, s. 198].

Tərcümə və tərcüməçidən danışmışkən, təbii ki, tərcüməçinin əsas köməkçisi olan yardımçı vasitələrdən danışmamaq qeyri-mümkündür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcüməçi nə qədər geniş dil biliyinə malik olsa da, bir dildəki bütün sözləri bilməsi qeyri-mümkündür. Hətta ana dilimizdə belə mövcud olan bütün sözləri və ya bir sözün ifadə etdiyi bütün mənaları bilməyimiz real deyil. Bu yerdə tərcüməçinin ən sadıq köməkçisi lüğətlərdən istifadə olunur. Lüğətlər haqqında Bruno Ozimo belə deyir: *“Dillərarası professional tərcümə zamanı davamlı olaraq mənasını bilmədiyimiz sözlərlə qarşılaşırıq və aydındır ki, bir sözün bütün mənalarını bilmirik, ən azından bizə lazım olanı.... Bir sözün çox denotativ mənalarını bilmək üçün əsas vasitə isə təkdilli lüğətdir.”* [13, s. 218].

Ozimonun da qeyd etdiyi kimi, təkdilli lüğətlər tərcüməçi üçün ən yararlı vasitə olmaqla yanaşı, tərcüməçiyə yeni sözlər, yeni mənalar və ifadələr öyrənməyə şərait yaradır.

Tərcüməşünaslıq yazılı və şifahi tərcümənin nəzəriyyəsi, təsviri və tətbiqi ilə məşğul olan elmdir. Tərcüməşünaslıq fənlərarası tədqiqat sahəsinə malik olduğundan, tərcüməni dəstəkləyən müxtəlif elm sahələrindən dəstək alır. Bunlar dilçilik, sosiologiya, tarix, müqayisəli ədəbiyyat, fəlsəfə, filologiya, semiotika və ədəbiyyat kimi elm sahələridir. Tərcüməşünaslıq öz daxilində müxtəlif sahələrə bölünür ki, bunlardan ən mühümü təcrübə və nəzəriyyə sahələridir. Tərcüməşünaslığın prinsipləri hansılardır? Tərcüməşünaslığın üç əsas prinsipi var. Sadıqlıq: Hədəf dildə tərcümə edilmiş mətnin mənbə dildəki mətnə nə qədər oxşar olması və tərcüməçinin orijinal mətnə nə dərəcədə sadıq olması ilə bağlı prinsipdir. XX əsr italyan semiotiki və filosofu U.Eko bu problemlə əlaqədar belə bir fikir söyləmişdir: *“Tərcüməçinin işi təşəbbüs və xətalara əsaslanan metoddur”* .[4, s. 32].

Bədii tərcümə nəzəriyyələrinə nəzər yetirdikdə müxtəlif dillərdə fərqli sistemlərlə qarşılaşa bilirik.

Cəm sistemi: Nəzəriyyənin məqsədi ədəbiyyatın ictimai quruluşdakı rolunu və funksiyasını göstərməkdir. Mədəniyyət müxtəlif alt sistemlərdən ibarət sistemlər sistemi kimi görünür. Ədəbiyyat bu sistemin alt sistemidir və ədəbi sistemdə tərcümə ədəbiyyatına da rast gəlinir. Mərkəz-periferiya münasibəti nəzərə alınmaqla hansı hallarda tərcümə olunan mətnin mərkəzdə və ya periferiyada olması araşdırılır.

Dekonstruksiya: bu prinsip, nəzəri qaydaları dəyişdi və "ağ"ın əslində "qara" ola biləcəyini göstərdi. "Müəllif" anlayışını öldürüb, mətnin müəllifdən asılı olmadığını, müəllifin oxucu ilə mətn arasına girə bilməyəcəyi bildirilib. Beləliklə, həm də oxucu olan tərcüməçiyə sonsuz bir azadlıq verilmiş kimi görünə də, tərcümənin yararlı olması üçün o, hədəf mədəniyyətin normalarına uyğun hazırlanmalıdır.

Azərbaycan tərcümə tarixində isə tərcümə prinsiplərilə bağlı aşağıdakı fikirlərə rast gələ bilərik.

"1.Tərcümə edilən əsərdə müəllifin haqqında söz açdığı xalqın yaşayış xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, mədəni inkişaf səviyyəsini, düşüncələrini eynilə oxucuya çatdırmaq;

2. Müəllifin üslubunu mümkün qədər saxlamağa çalışmaq;

3. Orijinaldakı bədii ifadə vasitələrinin dolğunluğu ilə verilməsinə nail olmaq, bunlarda da milli xüsusiyyəti saxlamaq, müvafiq qarşılıqlar tapmaq, məkan və zamanı dəyişdirmək;

4. Məna və məzmun dürüstlüyinə əməl etmək, orijinalın ümumi ruhu və məzmununun pozulmasına, təhrifinə əsla yol verməmək;

5.Orijinaldakı personajların dilini, nitq üslubunu qoruyub saxlamaq [8, s.36].

Bu ümumi prinsiplərlə yanaşı, tərcümə zamanı yeni-yeni anlayışları bildirən söz və ifadələrin, eləcə də grammatik kateqoriyaların yaradılması da müsbət hal kimi dəyərləndirilirdi."[4 s.25].

Tərcüməşünaslıq elminin tarixi də olduqca qədimdir. Tərcümə aktı dillərin tarixi qədər qədimdir və insanların dillərinin fərqləndirildiyi Babil qülləsi əfsanəsində dinlə birgə gündəmə gələn anlayışdır. *"Babil qülləsi haqqında əfsanədə deyilir ki, bir zamanlar insanların hamısı bir dildə danışmış. Bir dəfə onlar qərara*

gəlirlər ki, uca bir qüllə tikib Allahın dərgahına yetişsinlər. Aralarında dil birliyi, anlaşma olduğu üçün iş sürətlə irəliləyir. Tikintinin tezliklə başa çatacağını görüb Allah onların dilini dəyişir, hərə bir dildə danışır, heç kəs birbirini başa düşmür, qüllə yarımçıq qalır. Nəticə belədir ki, dil insanları bir araya gətirir, dildən gözəl anlaşma vasitəsi yoxdur. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında isə bu rolu tərcümə oynayır.” [6,giriş]. Ən qədim və ən məşhur tərcümə nümunələri dini yazıların tərcümələridir. Bunlardan ən mühümü Tövratın bilinən ən qədim yunanca tərcüməsidir. Bir nəzəriyyəyə görə, bu tərcümə 72 tərcüməçidən ibarət nümayəndə heyəti tərəfindən həyata keçirilib və qiymətləndirilib. Elmin inkişafı ilə Bağdadda riyazi, astroloji, astronomiya və həmçinin tibbi mətnlər tərcümə olunurdu. 12-13-cü əsrlərdə İspaniyada tərcümə məktəbi yaradılmış, bu məktəbdə ərəb dilindən tərcümə edilmiş tibbi mətnlərlə elmi köçürməni təmin etməklə yanaşı, bir çox müxtəlif mövzularda mətnlər ərəb dilindən tərcümə edilmişdir.

Mətbəenin inkişafı ilə tərcümədə böyük və sürətli inkişaf əldə edildi və biliklərin ötürülməsi daha sürətlə həyata keçirildi. Reformasiyanın banisi Martin Lüterin tərcümənin təkcə sözlərin tərcüməsi deyil, həm də orijinal sözlərdən alınan mənaların tərcüməsi olması fikri bugünkü müasir tərcümə anlayışının əsasını təşkil edir. Tərcümə çox qədim bir sahə olsa da, yalnız 20-ci əsrin ortalarından bir elm kimi qəbul edildi. 1970-ci illərdən başlayaraq bir çox tərcümə nəzəriyyəçiləri öz tədqiqatları ilə tərcüməşünaslığa töhfə vermiş, tərcümə və tərcüməçiyə yeni şəxsiyyət vermişlər. O vaxta qədər diqqətdən kənarda qalan və “görünməz” olan tərcüməçiyə fəal rol verilməyə başlandı. *“Tərcümə üzrə tanınmış mütəxəssislərin çoxu belə bir yekdil fikirdədirlər ki, tərcümə daha doğrusu, tərcüməşünaslıq müstəqil bir elm sahəsi kimi 20 əsrin əvvəllərindən forma-laşmağa başlamışdır. Tərcümə nəzəriyyəsinin elmi müddəalarının işlənilib hazırlanması isə 20 əsrin ortalarına təsadüf edir. Tərcüməşünaslıq anlayışı ilə üst-üstə düşən tərcümə nəzəriyyəsinə aid məsələlər daha çox dilçilik problemləri ilə bağlı olduğu üçün bütövlükdə tərcüməşünaslığı linqvistikanın ayrıca bir sahəsi kimi qəbul etmək məqsədəuyğundur. A.Komissarov, A.Şveytser kimi tərcümə mütəxəssislərinin*

əsərlərinin sırf dilçilik məsələləri üzərində qurulması bunu əyani şəkildə sübut edir.” [4, s.22].

Tərcümə zamanı qarşılaşdığımız problemlərdən biri də sözsüz ki, dillərin qrammatik quruluşu ilə bağlı yaranan uyğunsuzluqlardan irəli gəlir. Dillərin sayı nə qədər çoxdursa, bir o qədər qrammatik müxtəlifliklər yaranır və tərcümə prosesində bu müxtəlifliklər qarşımıza problem kimi çıxır. *“Kommunikativlik bütün dillərə xas olsa da, dillərin hamısı qrammatik (morfoloji və sintaktik) baxımdan eyni deyil. Müxtəlif dil ailələrinə məxsus dillər sintaktik və morfoloji kateqoriyalar baxımından fərqli səciyyə daşıyır. İngilis və Azərbaycan dilləri bu nöqteyi-nəzərdən heç də istisna deyil. Bu iki dildə nitq hissələrinin sayı, ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar müəyyən qədər fərqlidir. Ancaq belə fərqlərin olması heç də o demək deyil ki, bu dillərdən bir-birinə tərcümə etmək qeyri-mümkündür. Bu dillərdən bir-birinə tərcümə etmək üçün onları mükəmməl bilmək lazımdır.*” [6, s. 104].

Tərcümə bir sahə kimi yaranıb, gündəlik həyatımızda aktiv bir rol oynayır, bir elm kimi formalaşması da təbii. Tərcümə uzun əsrlər boyu baş verən bir hadisə olsa da, elm kimi formalaşması prosesi yaxın keçmişə təsadüf edir. Tərcümə nəzəriyyəsi ortaya çıxan problemləri və onların həll yollarını araşdırır, mükəmməl tərcüməyə gedən yolu mütərcim üçün daha da aydınlaşdırır. *“Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlləməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir, problem yoxsa, onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilir... Tərcümə həm də prosesdir, bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında ikinci bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir, yəni bu proses özü də bir fəaliyyət kimi tərcümədir*” [6, s. 7].

Yəni, tərcümə nəzəriyyəsi hər hansı bir mətni hədəf dildən, məxəz dilə çevirərkən tərcüməçinin qarşılaşdığı çətin və anlaşılmaz məqamları ortaya çıxarır və elm kimi bu problemlərin həllinə çalışır. Nəticədə, *“tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti dillərarası transformasiya prosesinin elmi təsviridir, daha doğrusu*

məxəz dildəki mətnin hədəf dildəki ekvivalent mətnə çevrilməsi prosesinin elmi təsviridir. Linqvistik tərcümənəzəriyyəsinin məqsədiyuxarıda deyilən mənada tərcümə prosesini modelləşdirməkdir.” [6, s.8].

Hər bir ölkənin və mədəniyyətin tərcüməyə yanaşmasında oxşar və fərqli cəhətlər sözsüz ki, mövcuddur. İndi isə bəzi italyan mütəfəkkirlərinin tərcüməyə və tərcüməçiyə yanaşmalarına nəzər yetirək. 1. İtaliyada bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və praktikasına ilə bağlı “müasir” debatların mümkün başlanğıc tarixini müəyyən etmək üçün bəlkə də l’Estetica come scienza dell’espressione e linguistica generale (Estetika ifadə və ümumi dilçilik elmi kimi) ilk nəşr olduğu 1902-ci ilə nəzər salmaq səhv olmazdı. Benedetto Kroçe nəzəriyyəsi və tarixi. Dantenin eyni hökmdar təbiəti ilə - Convivio-da artıq "mozaika əlaqəsi" ilə uyğunlaşdırılmış şeiri "çevirmək" qabiliyyətinin olmadığını iddia etmişdi - Kroçe, tərcümədə orijinal sənət əsərini "ekvivalent" və ya hər hansı digər uyğunlaşma forması ilə göstərə bilmənin "mümkünsüz ümidləri" ilə bağlı özünü belə ifadə edir: *“Hər bir tərcümə [...].. ya azalır, ya da korlanır, yəni birincini yenidən bir qaba salıb özünü tərcüməçi adlandıran şəxsin öz təəssüratları ilə qarışdırılaraq yeni ifadə yaradır. Birinci halda, az-çox çatışmazlıq olsa da, ifadə həmişə eyni, orijinaldakı kimi qalır, digərində iki, lakin fərqli məzmununda olur. Çirkin sadıqlıq və ya estetik özbaşınalıq.”* Odur ki, *hətta yaxşı tərcümə də tərcümə olunan mətnin “maksimuma yaxınlaşması” – “orijinal əsərin tərcüməçinin ruhunda canlandırılması”- qədər oxunaqlı olmalı; sənət əsərinin “asl dəyərini” yalnız qismən əks etdirə bilən, lakin onun tam azadlığını iddia edə bilməyi bacarmalıdır.* [22].

Ötən il Piza Universitetində yunan və latın qrammatikası professoru təyin edilmiş Covanni Paskoli “Mənim qrammatika məktəbim” adlı mühazirə ilə iki klassik dilin şair-tərcüməçisi kimi fəaliyyətini bu terminlərlə şərh edir: *“Tərcümə nədir? Bir az əvvəl alman filoloqlarının ən parlağı belə soruşdu və o cavab verdi: “Xaricdən yeni olmalıdır; daxildən isə olduğu kimi qalmalıdır. Daha dəqiq desək, ruh qalır, bədən dəyişir”.* Paskoli, *“bədəni susdurmaq, həm də ruhu susdurmaqdır”- yunan-latın klassiklərinin “interpretasiyası” ilə “tərcümə”si*

arasındakı ən aydın fərq olan poetik Arsda Horace-in sözlərini təkrarlayaraq, “ruh” və “bədən” arasındakı məsafə ilə razılaşıdır: *“əsr yazıçının həm fikrini, həm də niyyətini çatdırmaq istəyənin, yalnız təklifləri ifadə etməklə kifayətlənənlərin, onu dadmaq istəyənlərin və yalnız insanlara başa salmağa çalışanlarıdır.”* Kroçe və Paskolinin əksi Luici Pirandello tərəfindən 1908-ci il “İncəsənət və Elm” cildində yer alan “İllüstratorlar, aktyorlar və tərcüməçilər” əsərində yer alır. Pirandello üçün hər üç fiqur “artıq ifadə olunmuş sənət əsəri” ilə qarşılaşdırılır. Konkret olaraq, tərcüməçinin işi artıq ona məxsus olmayan bir ağacın torpağa köçürülməsi ilə müqayisə edilə bilər: *“Yeni iqlim şəraitində o, yaşıllığını və çiçəklərini itirəcək; yaşıllıq dedikdə doğma sözləri, çiçəklər dedikdə dilin o xüsusi incəliklərini, onun təkrarolunmaz ahəngini nəzərdə tuturuq. Buna görə də, bəli, ağacı köçürdük, amma onu başqa yarpaqlarla bəzəməyə, başqa çiçəklərlə çiçək açmağa məcbur edəcəyik; yarpaqlar və çiçəklər başqa bir ideal aura ilə hərəkət etdiyi üçün başqa cür parlayacaq və xışıltı verəcəkdir: və ağac, ən yaxşı halda, artıq əvvəlki kimi olmayacaq.”* [22].

Centile: Tərcümə (öz dillərində) oxuyanlar.

1920-ci ildə "La Critica" icmalının Croce ilə həmtəsisçisi Giovanni Gentile "Rivista di Cultura"-da "Tərcümələrin qaydaları" adlı məqalə dərc etdi. Hələ də Croce tərəfindən qeyd olunan tərcümə olunmazlığın “izində” olan Centile “tərcümənin əsl apoteozunu” qeyd edir, digər tərəfdən, tərcüməçinin oynadığı vasitəçilik rolunu müsbət qiymətləndirərək və tərcümə funksiyası kimi oxu prosesini də ifadə etməklə bildirir: *“Tərcüməçi elə düşünməyə başlayır ki, dayanmır; lakin onu dəyişdirir, həyata keçirməyə, aydınlaşdırmağa, düşünməyə başladığı şeyi getdikcə daha intim və subyektiv etməyə davam edir və bu keçiddə düşüncəsinin bir anından digərinə, onun yeganə dilində baş verənləri, empirik olaraq bir dildən başqa dilə keçid kimi nəzərə alaraq, tərcümə olunur. Öz dilimizdə, başqalarının və ya özümüzlə tərcümə tərəfindən yazılanları oxuyanda da eyni deyilmi?”* Centilin mövqeyini nəzərə alsaq, Croce-nin Estetikadan iyirmi iki il sonra “La poesia” (1924) əsərində yazdıqları eyni dərəcədə maraqlı görünür.

Tərcüməni yenidən müzakirə edən filosof iki fərqli render variantını təklif edir: birincisi nəsrdə yazılanların italyan dilində kifayət qədər “etibarlı” variantının mümkünlüyündən qorxur – “sırf nəsr”, xüsusən də texniki-elmi və ya fəlsəfi mətnlərin yayılması halında. - bununla belə, heç bir iddia və ya "estetik" ambisiya olmadan.

İkinci düşüncə isə, əksinə, xüsusi olaraq poeziyaya həsr edilmişdir: şeirin orijinal dili məlum olmadıqda, tərcümə yenə də ilkin başa düşmə prosesi vasitəsilə etibarlı kömək təklif edə bilər - bir daha "yaxınlaşma" baxımından ölçülür. şeir.mənası və daha yüksək səviyyədə filosofun “fikir tarixinin əbədi məqamları” kimi təyin etdiyi o anlayışların ötürülməsində. Birincisi elmi nəsrə və ya fəlsəfi yayımda yazılanların heç bir “estetik” iddia və ya ambisiya olmadan.italyan dilində kifayət qədər “etibarlı” variantının mümkünlüyündən qorxur. İkinci mülahizə isə, əksinə, xüsusi olaraq poeziyaya həsr olunub: şeirin orijinal dili məlum olmadıqda, tərcümə mənanı anlamaq üçün ilkin proses vasitəsilə və daha yüksək səviyyədə, filosofun “fikir tarixində əbədi məqamlar” kimi təyin etdiyi həmin anlayışların ötürülməsində hələ də etibarlı kömək təklif edə bilər.

Mattioli və "tərcümə problemi"

1951-ci ildə Milanda Karlo Bo və Silvio Federiko Baridon Tərcüməçilər üçün Ali Məktəb'i təsis etdilər , eyni zamanda Bolonyada Luciano Anceschi-nin "məktəbində" və onun "Il Verri" jurnalının səhifələrində - "tərcümə" sözü yenidən “imitasiya” termininə yaxınlaşırdı. *“İmitasiya” sözü orijinal mətnlə tərcümə edilmiş mətnin qarşılıqlı əlaqəsini gözəl ifadə edir: “və burada Katullusun, daha sonra isə Foskolo, Paskoli, Kvazimodonun ifadə etdiyi Safo parçasının hekayəsini izləmək faydalı olardı.” Emilio Mattioli “usta” Anceschi-nin fenomenoloji estetikasının müddəalarından çıxış edərək, “elmi-intizam sektorlarının ortodoksluqlarını” aradan qaldıraraq və tərcümənin heç bir metodoloji variantını istisna etməyən tənqidi yanaşma ilə bu “insan elmi”ndə “tərcümə problemi” ilə üzləşir. Antonio Lavieri (O, Mattiolinin şagirdi olub və hazırda İtaliya Tərcüməşünaslıq Cəmiyyətinin prezidentidir) xatırlayır: “Onun mühazirələrində*

biz Bodmer və Breitinger, Croce və Gentile, , Kristeva, Apel, Valeri, Nida, Meşxonnik, Eliot, Novalis, Ştayner, Folena haqqında, həm də Saussure, Benjamin, Grassi, Jakobson, Doležel haqqında danışdıq. Tərcümələrin nəzəriyyəsindən və tarixindən də həmçinin.” [22].

Əsərin müəllifi tərəfindən edilən tərcümə.

Digər tərəfdən, ayrıca bəhsə layiq olan Cascionun fikirləridir: “*Pasolini, Fortini, Raboni, Kaproni, Valduqa, Qrasso kimi bəzi şair-tərcüməçilər tərcümədə öz əsərlərində təklif olunan bəzi estetik və üslub problemlərini də həll edirlər.*”[24]. Və eyni tərcümə motivinə istinad edərək, Rebora, Luzi, Bertolucci, Ceronetti və Spaziani adlarını əlavə etmək səhv olmazdı. Eləcə də bu eyni “rəfdə” – XX əsrin ikinci yarısından müasir dövrümüzə çatan bir zaman aralığında və müəllif tərcüməsi təcrübəsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləmək niyyəti ilə –Montale, Caproni, Sereni, Sanguineti, Fenoglio, Giudici və nəhayət, bu gün Buffoni, Deidier, Zuccato-nun əsərlərini yerləşdirmək lazımdır. Həmçinin akademik mühitdə - xüsusilə 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq - praktika (professor-tərcüməçilərin ədəbiyyat kurslarına "endogen" kimi) və bədii tərcümə nəzəriyyəsi yeni "elmi" ləyaqət və daha geniş əhatə dairəsi tapır.

Eko - tərcüməçinin bilməli olduqları haqqında.

Tərcümə dilinə - tərcümə prosesinin nəticəsi olan "vasitəçilik" aktı kimi başa düşülür- Umberto Eko ən son kitablarından birini həsr etmişdir. Eko, “*Dire quasi la stessa cosa*” kitabında cildin nəşrindən əvvəlki iyirmi il ərzində (nəşr 2003-cü ildə idi) Bolonya, Oksford və Toronto universitetlərində keçirilən seminar və konfransların mətnlərini toplamışdı. Lakin kitab həm də alimin 1983-cü ildə Queneau-nun Stil Məşğələlərinin tərcüməsi və daha sonra “*Ricerca della lingua perfetta*” (Mükəmməl dil axtarışı”) (1993) əssəsində “*I limiti dell’interpretazione*” (Tərcümənin sərhədləri) (1995) əsərində mülahizələri ilə başladığı tərcümə problemlərinə dair nəzəri diskursunu davam etdirir. “*Dire quasi la stessa cosa*” əsərində Eko bu üç praktik təcrübədən ən azı birinə sahib olmaq üçün nəzəri “zərurət”i dəstəkləyir: başqasının tərcüməsini yoxlamaq; tərcüməçi olmaq və ya

tərcüməçi ilə əlaqədə olmaq. *"Ona görə də hesab edirəm ki, tərcümə ilə bağlı nəzəri müşahidələr aparmaq üçün aktiv və ya passiv tərcümə təcrübəsinin olması əbəs deyil. Digər tərəfdən, tərcümə nəzəriyyəsi hələ mövcud olmayanda, Müqəddəs İeromdan tutmuş əsrimizə qədər, bu mövzuda yeganə maraqlı müşahidələri tərcüməçilərin özləri aparmışdılar və Müqəddəs Avqustinin hermenevtik xəcalətləri hamıya məlumdur, düzgün tərcümələrdən hansını danışmaq niyyətində idi, lakin xarici dillər baxımından çox məhdud biliyə malik idi"* [22].

İtalyan yazıçı və tərcüməçilərinin bu sahə haqqında dediyi fikirlərdən də bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, tərcümə olduqca çətin, eyni zamanda zövqlü prosesdir. Bununla da razılaşmaq lazımdır ki, tərcüməni bacarmaq üçün mükəmməl dil biliyi, zəngin dünyagörüşü ilə yanaşı həm də yaradıcılıq qabiliyyəti mütləqdir. Yuxarıda deyilənlərdən də aydın olduğu kimi, bir mətni tərcümə etmək yalnız onu yeni dilə ötürmək deyil, həm də hədəf dildə eyni məzmunlu yeni bir mətn yaratmaq deməkdir.

2.3. Natalia Ginzburqun həyat və yaradıcılığı.

Natalia Levi 14 iyul 1916-cı ildə Triestdə yaşayan yəhudi ailəsinin qızı olaraq anadan olub. Atası Palermo Universitetində müqayisəli anatomiya professoru işləyir; sonra o, böyük nüfuza malik tarixçi və bioloq olur. Onun Lombardiyalı anası Lidiya Tanzi Turatinin dostu və sosialist vəkili Karlo Tanzinin qızıdır. Ailəsindəki digər görkəmli şəxslər arasında anasının əmisi, psixiatr Eugenio Tanzi, gənc dünyasını dəyişən əmisi, musiqişünas Silvio Tanzi və teatr mütəxəssisi və tənqidçi əmisi Cesare Levi var. Onun atası və üç qardaşı antifaşist fəaliyyətinə görə həbs edilir və mühakimə olunur.

1919-cu ildə Levi ailəsi Turinə köçdü. Uşaqlıq və gənclik illərini Turində keçirir. O, yaşadığı mühitə yadlaşma vəziyyətindədir və yazı ilə təsəlli tapır. natalia əvvəlcə məktəbə getmir və evdə təhsil alır. 1927-ci ildə Vittorio Alfieri Liseyinə daxil oldu. 1933-cü ildə, on səkkiz yaşında ikən "Solaria" jurnalında onun "i

bambini" adlı ilk povesti dərc olunur. 1935-ci ildə oranı bitirib, ədəbiyyat fakültəsinə daxil olub. O, Augusto Rostagni və Ferdinando Neri dərslərində iştirak edir. lakin bu fakültəni bitirə bilmir. [23].

1938-ci ildə o, Einaudi nəşriyyatında çalışan rus ədəbiyyatı mütəxəssisi və nəşir Leone Ginzburqla evləndi. O, 1940-cı ildə faşizmə qarşı çıxdığına görə sərhədə sürgün edilən ərinin ardınca gedir və uşaqları Karlo və Andrea ilə Aquiladan on beş kilometr aralıda, Abruzzo sərhəddindəki Pitssoli şəhərinə gəlir. 1943-cü ilə qədər burada yaşamışdır. Alessandra Aquila şəhərində anadan olub. 1942-ci ildə Alessandra Tornimparte təxəllüsü ilə ilk romanı "la strada che va città"nı nəşr etdi. Onun bu romanını öz adı ilə çap etdirə bilməməsinin səbəbi dövrün irqçi qanunlarıdır. Sonralar həmin roman 1945-ci ildə müəllifin öz adı ilə yenidən nəşr olunub.

1943-cü il iyulun 26-da əri Turinə, oradan isə həmin ilin sentyabrında münəqişələrin başladığı Romaya gedir. Natalya 1943-cü il noyabrın 1-də üç uşağı ilə Romada ərinə qovuşur. Lakin noyabrın 20-də Leone Ginzburq İtaliya polisi tərəfindən həbs edilir və Regina Coeli həbsxanasına atılır.

1944-cü ilin noyabrında ərinin Regina Coeli həbsxanasında ölümündən sonra Nataliya Ginzburq uşaqları ilə birlikdə Florensiyada bibisinin evinə köçür. Oktyabr ayında o, Romanın Prati rayonundakı dostunun evinə köçdü. O, einaudi nəşriyyatında redaktor işləyir.

1945-ci ildə o, Turinə, ailəsinin Pallamaglio küçəsindəki keçmiş evinə qayıdır. O, einaudi nəşriyyatında işləməyə davam edir. O, 1947-ci ildə ikinci romanı olan "è stato così" nəşr etdi və bu romanı ilə "tempo" mükafatını qazandı. 1950-ci ildə məşhur tənqidçi Triestdə ingilis ədəbiyyatı professoru Gabriele Baldini ilə evlənir. Bu dövr onun üçün ən məhsuldar prosesin başlanğıcı hesab olunur. Ginzburg Turində yaşamağa davam edir, lakin 1952-ci ildə həyat yoldaşı ilə birlikdə Romaya köçür. 1952-ci ildə "tutti i nostri ieri" romanını nəşr etdirdi. 1957-ci ildə uzun hekayələrdən ibarət "Valentino" əsəri ilə "Viareggio" mükafatını qazanıb. 1960-cı ildə o, London İtalyan Mədəniyyəti Assosiasiyasının meneceri təyin edilən əri ilə

birlikdə Londona köçdü. Londonda iqamətgahı zamanı o, "le voci della sera" adlı əsərini yazıb nəşr etdirib. Əri ilə birlikdə Romaya qayıdılar. Onun "le piccole virtù" adlı məcmuəsi 1962-ci ildə nəşr olundu və o, "*Lessico familiare*" romanı ilə 1963-cü ildə "*Strega*" mükafatını qazandı. 1969-cu ildə həyat yoldaşı Gabriele Baldini vəfat edəndə özünü daha çox ədəbiyyata həsr etdi. Natalia Ginzburg 1970-ci ildə "*Mai giant domandarmi*" və 1974-cü ildə "*Vita immaginaria*" adlı məcmuələrini nəşr etdi. O, 1973-cü ildə ailə dünyasından daha dərinlən bəhs edən "*Caro michele*" romanını və 1977-ci ildə "*Famiglia*" əsərini oxucularına çatdırıb. 1983-cü ildə İtaliya kommunist partiyasının siyahısından asılı olmayaraq deputat kimi parlamentə daxil oldu. çörəyin qiymətini bütün gücü ilə aşağı salmaq; fələstinli uşaqlara kömək; O, zorlama işlərinin mühakimə olunması və övladlığa götürmə qanunlarında islahatların aparılması üçün mübarizə aparıb. O, 1983-cü ildə "*La famiglia manzoni*" adlı tarixi tədqiqat əsərini və 1984-cü ildə "*La città e la casa*" epistoliar romanını nəşr etdirdi.

1991-ci ildə oktyabrın 6-dan 7-nə keçən gecə Romadakı evində vəfat etdi.

Çətinliklər, təqiblər, faciələr və ölümlər Natalia Ginzburqun həyatını dramatik şəkildə salır, ancaq müəllifin gücü tənhalığa və ümitsizliyə qalib gəlir.

O, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrü sakit, təvazökar və sadə bir ifadə ilə əks etdirərək, yeni həyata uyğunlaşmaq kimi çətin vəzifə ilə baş-başa qalan müharibədən sonrakı nəslin kədərli hekayəsini və ziddiyyətlərini, ən kiçik bir süniliyə düşmədən, böyük müşahidə və ifadə gücü ilə çatdırıb.. Bu tarixi dövr böyük transformasiya və sürətli iqtisadi inkişaf dövrüdür və müəllif bu transformasiyanın yaratdığı sarsıntıları öz əsərlərində ictimai-mədəni həyata əks etdirmələri ilə təsvir edir. Ginzburq əsərlərində öz həyatını, hisslərini, düşüncələrini, istək və qorxularını aydın şəkildə ortaya qoyur. əsərlərində təsvir olunanlar, yalnız qəhrəmanın, Ginzburq və ya başqasının yaşadığı bir şey deyil. Müəllif roman, hekayə və esselərini reallıqla bəzəmişdir. Burada natalia Ginzburq universallıqla qarşılaşır. Faktların üstüörtülü olduğu bu dünyada yazıçı göz qabağında olan reallıqla kifayətlənmir. O, bu həqiqətin axtarışında insanların

ruhuna nüfuz etmiş, insan münasibətlərini məharətlə öyrənmiş, yerində psixozanaliz apararaq həqiqəti üzə çıxarmağa çalışmışdır. Reallıq onun həyatının mərkəzindədir.

Onun əsərləri zahirən adi görünə də, bu təəssürat onun sadə ifadəsinin oxucuda oynadığı oyundur. Yazılarının mənası, çəkisi və əhəmiyyəti səthin altında, sətirələr arasında açılır. Natalia Ginzburgun əsərlərinin sevilməsinin ən önəmli səbəbi, əsərlərindəki dünyanın ütopik yox, məhz real həyatdan götürülmüş hadisələrdən ibarət olmasıdır. Oxucu əsərləri oxuyarkən bəzən öz evində baş verən dialoqlara belə rast gələ bilir ki, bu da onda doğmalığ hissi yaradır. Bu hiss təkcə italyan oxuculara deyil, dünyanın hər tərəfindən bu əsəri oxuyanlara tanışdır. Hətta o, özünün “*“Lessico familiare”*” əsərinin girişində belə qeyd edir:

“Luoghi, fatti e persone sono, in questo libro, reali... Anche i nomi sono reali... Forse a qualcuno dispiacerà di trovarsi così, col suo nome e cognome, in un libro. Ma a questo non ho nulla da rispondere.”

“Bu kitabda məkanlar, faktlar və şəxslər gerçəkdir...Hətta adlar da realdır...Bəlkə də, bir kitabda öz ad və soyadını görmək kimlərə də xoş gəlməyəcək. Ancaq buna verəcək hər hansı bir cavabım yoxdur.”

2.4. “Lessico familiare” əsəri və burada rast gəlinən keçmiş zaman formalarının tərcümələri.

Ailə məsələləri — Natalia Ginzburgun 1963-cü ildə Einaudi tərəfindən nəşr olunmuş romanıdır, İtaliyada nasist-faşist rejimi dövründə yəhudi və anti-faşist bir ailənin hekayəsindən bəhs edir. O, müəllifi beş uşaqdan ən kiçiyi olan Levinin hekayəsindən bəhs edir. Kitab müəyyən mənada Ginzburgun ailəsindəki hadisələri, vərdişləri və hər şeydən əvvəl dil və ifadə tərzini izləyən tipik gənclik tonunu qoruyur. Natalia Ginzburg köçdüüyü anları tez-tez xatırlayır: doğma şəhəri Palermodan həyatının bir hissəsini valideynləri ilə birlikdə yaşadığı Turinə. Müharibə zamanı çox izdihamlı bir evi olduğunu xatırlayır, evə köməkçilərdən əlavə, yalnız antifaşistlər dəvət olunurdu. Onların arasında Levinin axtarışda

olduğu zaman ev sahibliyi etdiyi Turati, Kuliscioff və bir çox başqalarının adları da var. Müəllifin qardaşları həm atalarının təsiri altında, həm də öz seçimləri ilə inqilabçı oldular; Albert bir inqilabçıdan daha çox, inqilabçıların sirdaşı idi. Gino inqilabçı kimi həbs olundu və Mario polisdən qaçaraq müharibə zamanı yaşadığı Fransaya sığınaraq özünü xilas edə bildi. Bu, bütün Levilərin atalarının "xizək sürmək" istədiyi üçün məcbur olduqları mənfur dağ üçün xatirələrdən ibarət, məşhur tanışlardan, kommunalardan, qaçışlardan və həbslərdən ibarət çox maraqlı bir romandır. Romandan bir neçə sitata nəzər yetirək: *“Müharibə, düşündük ki, o, dərhal yıxıb hər kəsin həyatını alt-üst edəcək. Əvəzində, bir çox insan illər boyu öz evində narahat olmadan qaldı və həmişə etdiklərini etməyə davam etdi. Hamı düşünəndə ki, hər şeydən sonra o, çox az şeylə xilas oldular və heç bir qarışıqlıq olmayacaq, evlər dağılmayacaq, qaçışlar və təqiblər olmayacaq, birdən hər yerdə bombalar və minalar partladı, evlər uçdu, küçələr xarabalıqlarla, əsgərlərin və qaçqınların cəsədləri ilə dolu idi. Artıq heç nə olmamış kimi davranan, gözlərini yumub, qulaqlarını tıxayıb başını yastığın altına qoya bilən yox idi. İtaliyada müharibə belə oldu.”*

“Dünya isə müharibədən sonra nəhəng, tanınmaz və sərhədsiz göründü. Anam bacardığı qədər orada yaşamağa davam etdi. O, yenə sevinclə orada yaşamağa başladı, çünki onun xasiyyəti şən idi.. [...]. Anam göz yaşları olmadan keçmişin qalıqlarına baxdı, yas tutmadı.”

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı italyan ədəbiyyatının ən qüdrətli yazıçılarından biri olan Natalya Ginzburq *“Lessico familiare”* əsərində ailə həyatının incəliklərini, təfərrüatlarını və müzakirələrini böyük uğurla və realist nöqteyi-nəzərdən təsvir edir. İntizamlı, sərt ata və sakit ananın ziddiyyətli dünyasında böyüyən Natalya illər sonra yazdığı *“Ailə məsələləri”*ndə sadə, retort üslubu ilə şəxsiyyətinin və yaradıcılığının əsasını təşkil edən ailəsinə işıq salır.

Əsər, keçmiş zamanda baş verən hadisələrdən bəhs etdiyi üçün burada keçmiş zamanın müxtəlif formalarından istifadə olunub. Yazıçı, ailə daxilində baş verən

hadisələrədən danışarkən daha çox *imperfetto* (keçmiş davamedici) zamandan istifadə edib:

“Di solito, in quelle villeggiature in montagna, ci veniva mia nonna, la madre di mio padre. Non abitava con noi, ma in un albergo in paese.”

“Adətən tətillərində nənəm- atamın anası bizə gəlirdi. O, bizimlə yox, kənddəki bir oteldə yaşayırdı.”

Digər keçmiş zaman nümunələrinə nəzər yetirək:

“Andavamo a trovarla, ed era là seduta sul piazzale dell'albergo...”

“Biz onu tapmağa getdik, otelin meydançasında oturmuşdu...”

Lap keçmişdə baş vermiş hadisələrədən bəhs edərkən burada *il passato remoto* (uzaq keçmiş zamandan) istifadə edilib:

“ Mio padre, quando si sposò, lavorava a Firenze nella clinica d'uno zio di mia madre...”

“Mənim atam, ailə quran zaman, Florensiyada, anamın dayısının klinikasında işləyirdi...”

Əsərdən bir parçaya və onun tərcüməsinə nəzər yetirək.

“Pitigrilli arrivò dunque a casa nostra. Era alto, grosso, con lunghe basette nere e grige, con un grosso paltò chiaro che non si tolse, sedendo in poltrona gravemente, e parlando a mia madre con tono austero, con accento di composto cordoglio. Era stato in carcere una volta, anni prima, e ci spiegò ogni cosa: i cibi che si potevano far avere ai detenuti in certi giorni della settimana, e come bisognava, a casa, sgusciare noci e nocciole, sbucciare le mele, gli aranci, e tagliare il pane a fettine sottili, perché in prigione non era possibile avere coltelli. Ci spiegò ogni cosa: e poi si trattenne ancora a conversare garbatamente con mia madre, le gambe accavallate, il grande paltò sbottonato, le folte sopracciglia aggrottate sulla fronte. Mia madre gli disse che io scrivevo novelle; e volle che io gli mostrassi un mio quadernetto, dove avevo ricopiato, in accurata calligrafia, le mie tre o quattro novelle. Pitigrilli, sempre con quella sua aria misteriosa, altera e

contristata, lo sfogliò un poco. Poi arrivarono Alberto e Vittorio; e mia madre li presentò a Pitigrilli tutt'e due.

Mio padre rimase in carcere, mi sembra, quindici o venti giorni; Gino, due mesi. Mia madre andava al mattino alle carceri, con un fagotto di biancheria; e con pacchi di aranci sbucciati e di noci sgusciate, in quei giorni che si poteva portare del cibo.”

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz bu hissənin ilk cümləsinin tərcümə yollarına baxaq. Bu cümlədə Pitiqrilli adlı obrazın həm xarici görünüşü, həm də hərəkətləri təsvir olunmuşdur. Pitiqrilli hündürboylu, iri, biri idi, uzun qara və boz bakenbardları vardı, əynində heç çıxarmadığı qalın, açıq rəngli paltosunu geyinmişdi, o, stulda ciddi oturmuş, anamla sərt tonda və təskinlik vurğusu ilə danışdı. Biz burada cümləni parçalayaraq hissə-hissə tərcümə etdik. Tərcümədə əsasən mənanı ötürməyə çalışdıq. Lakin cümlə quruluşu İtalyan dilində fərqlidir. Burada *Imperfetto* (keçmiş davamedici zaman) məhz Pitiqrillonun xarici görünüşünü təsvir etmək üçün istifadə edilib. Cümlənin davamında “*sedendo*” , “*parlando*” feili-bağlama müvafiq olaraq “*oturaraq*”, “*danışaraq*” mənasını versə də, cümlə bu formada çox uzun olduğundan feili-bağlamaları feilin xəbər növü ilə əvəz edirik. Həmin hissəni “*...stulda ciddi oturmuş, anamla sərt tonda, təskinlik vurğusu ilə danışdı.*” kimi tərcümə edirik. Pitiqrillinin xarici görünüşünün təsviri ilə davamında baş verən hərəkətləri birləşdirəndə tərcüməmiz belə alınır:

“Pitiqrilli bu səbəbdən bizim evə gəldi. O, hündürboylu, iri, uzun qara və boz bakenbardlı idi, heç çıxarmadığı qalın açıq rəngli paltosu ilə stulda ciddi oturmuş, anamla sərt tonda, təskinlik vurğusu ilə danışdı. O, bir dəfə, illər əvvəl həbsxanada olmuşdu və bizə hər şeyi başa salmışdı: həftənin müəyyən günlərində məhbuslara yeməklər verilə bilərdi və evdə qoz və fındıq təmizləmək, alma qabığı və portağal soymaq və çörəyi incə dilimlərə kəsmək lazım idi, çünki həbsxanada bıçaq olmurdu. Bizə hər şeyi başa saldı: sonra ayaq ayaq üstünə atmış, böyük paltosunun düymələrini açmış, qalın qaşlarını alnına çatmış vəziyyətdə anamla kobudcasına söhbət etməyə davam etdi. Anam ona dedi ki, mən kiçik hekayələr

yazıram; və üç-dörd qısa hekayəmi dəqiq əl yazısı ilə köçürdüyüm dəftərlərimdən birini ona göstərməyimi istədi. Pitiqrilli hələ də o sirli, təkəbbürlü və kədərli havası ilə onu bir az vərəqlədi. Sonra Alberto və Vittorio gəldilər; anam isə hər ikisini Pitiqrilli ilə tanış etdi.

Atam həbsdə idi, mənə elə gəlir, on beş-iyirmi gün; Ginoya görə, iki ay. Anam yemək apara bildiyi səhərlər bir kətan bağlamada qabığı soyulmuş portağal və təmizlənmiş qozla həbsxanaya gedirdi. “

Nümunədən də göründüyü kimi, İtalyan dilinin müxtəlif keçmiş zaman formalarında verilmiş feillər Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı şühudi keçmiş zaman kimi tərcümə edilmişdir. Bu əsər hekayə janrında olduğu və daha konkret bir vəziyyətdən bəhs etdiyi üçün bu kontekstdə şühudi keçmiş zamandan istifadə etmək daha məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

Burada müxtəlif zamanların birlikdə istifadəsinə də şahid oluruq. *Mio padre rimase in carcere, mi sembra, quindici o venti giorni; Gino, due mesi.*” cümləsində *passato remoto* zamanı indiki zamanla əlaqədə işlənmişdir. Tərcüməsinə nəzər yetirək. “Atam həbsdə idi, mənə elə gəlir, on beş-iyirmi gün; Ginoya görə, iki ay.”

Başqa nümunələrə baxaq:

“Mio padre, quel giorno, non era a Torino; e arrivò la mattina dopo. Mia madre ebbe appena il tempo di raccontargli cos'era accaduto: poi la casa si riempì di agenti di questura, venuti a fare una perquisizione. Non trovarono nulla. Noi il giorno prima, con Gino, avevamo guardato dentro ai cassetti di Mario, se non c'era qualcosa da bruciare; ma non avevamo trovato nulla.

Gli agenti se ne andarono, e dissero a mio padre che doveva seguirli in questura per un accertamento. Mio padre, la sera, non era ancora rientrato: e così capimmo che l'avevano messo in carcere.

Gino, tornato a Ivrea, era stato arrestato là; e poi trasferito anche lui alle carceri di Torino. Poi Adriano venne a dirci che Mario, passando per Ponte Tresa in automobile con quel suo amico, era stato fermato da guardie della dogana, che cercavano sigarette; e queste avevano perquisito l'automobile, e vi avevano

trovato opuscoli antifascisti. Mario e il suo amico erano stati fatti scendere, e le guardie li stavano accompagnando al posto di polizia; e passavano lungo il fiume. Mario d'un tratto s'era svincolato, s'era buttato nel fiume vestito com'era, e aveva nuotato verso il confine svizzero. Guardie svizzere, all'ultimo, gli erano venute incontro con una barca. Ora Mario era in Svizzera, in salvo.

Adriano aveva il suo viso della fuga di Turati, il suo viso felice e spaventato dei giorni del pericolo; e mise un'automobile e un autista a disposizione di mia madre: che però non sapeva cosa farne, non sapendo dove andare. Mia madre, ogni momento, giungeva le mani e diceva, tra felice, ammirata e spaventata:

In acqua, col paltò!

- Quell'amico che s'era trovato con Mario a Ponte Tresa, e che aveva l'automobile – Mario né aveva l'automobile, né sapeva guidare – si chiamava Sion Segre. Noi l'avevamo visto a volte per casa, con Alberto e Vittorio. Era un ragazzo biondo, sempre un po' curvo, dall'aria mite e pigra; era amico di Alberto e Vittorio, e che conoscesse anche Mario non lo sapevamo. La Paola, venuta subito in automobile da Milano, ci disse che lei però lo sapeva: Mario s'era confidato con lei. Di quei viaggi fra Italia e Svizzera, con opuscoli, Mario insieme a quel Sion Segre ne aveva già fatti molti, e gli era sempre andata liscia; e così era diventato sempre più ardito, aveva riempito sempre di più l'automobile di opuscoli e di giornali, aveva messo in disparte ogni regola di prudenza. Quando s'era buttato nel fiume, una guardia aveva tirato fuori la pistola; ma un'altra guardia aveva gridato di non sparare. Mario doveva la vita a quella guardia che aveva gridato così. Le acque del fiume erano molto agitate, ma lui sapeva nuotar bene; e all'acqua gelata c'era abituato, perché infatti, ricordò mia madre, durante una di quelle sue crociere, aveva fatto un bagno nel Mare del Nord, in compagnia del cuoco del bastimento; e gli altri passeggeri guardavano, dal ponte, e applaudivano; e anzi quando avevano saputo che Mario era italiano, s'erano messi a gridare: – Viva Mussolini!”

“Atam həmin gün Turində deyildi, səhəri gün gəldi. Anam baş verənləri ona danışmağa çətinliklə vaxt tapdı, çünki ev axtarışa gələn polisrlərlə doldu. Heç nə

tapmadılar. Bir gün əvvəl Cino ilə Marionun çəkməçələrində yandırılacaq nəşə olub-olmamasına baxmışdıq, amma heç nə tapmadıq, amma Drusilla xalamın dediyi kimi, onun bütün köynəkləri olmasa da, heç nə tapmadıq. Agentlər getdilər və atama dedilər ki, araşdırma aparmaq üçün onlarla polis bölməsinə getməlidir. Atam axşam olanda hələ də qayıtmamışdı, o zaman başa düşdük ki, onu həbs ediblər.

İvraya qayıdan Gino orada həbs edilmişdi; sonra o da Turin həbsxanasına köçürüldü. Sonra Adriano bizə dedi ki, Mario öz dostu ilə maşında Ponte Tresadan keçərkən siqaret axtaran gömrükçülər tərəfindən saxlanılıb və onlar avtomobildə axtarış aparıb, orada antifaşist broşuralar tapıblar. Mario və dostunu maşından endirmişdilər və mühafizəçilər onları və çay boyu keçərək polis bölməsinə aparıblar. Mario bir göz qırpımında qaçaraq, öz geyimi ilə özünü çaya atdı və İsveçrə sərhədinə doğru üzdü. İsveçrə mühafizəçiləri son anda qayıqda onu qarşılamağa gəlmişdilər. Mario indi İsveçrədədir və təhlükədə deyil. Adrianonun Turatinin qaçışındakı kimi üzü, təhlükə günlərindən şən və qorxulu idi; anamın ixtiyarına maşın və sürücü qoydu: amma o, hara gedəcəyini və nə edəcəyini bilmədən. Anam, hər dəqiqə əllərini uzadıb sevincli, heyran olmuş və qorxmuş halda deyirdi:

-Suda, palto ilə!

- Ponte Tresada Mario ilə görüşən və maşını olan dostunun- Marionun nə maşını var idi, nə də sürməyi bilirdi - adı Sion Seqre idi. Biz onu bəzən evin ətrafında, Alberto və Vittorio ilə görürdük. Sarışın, mülayim və tənbel təbiətinə görə həmişə bir az əyilmiş dayanan oğlan idi; o, Alberto və Vittorionun dostu idi və onun Marionu da tanıdığını bilmirdik. Milandan dərhal maşınla gələn Paola bizə bunu bildiyini söylədi, Mario ona etibar etmişdi. Mario, Sion Seqre ilə birlikdə artıq İtaliya və İsveçrə arasında broşürlərlə çoxlu səfərlər etmişdi və bu, onlar üçün həmişə rahat keçirdi, beləcə o, getdikcə daha cəsarətli olurdu, bütün ehtiyat tədbirlərini bir kənara qoyaraq maşını getdikcə daha çox broşürə və qəzetlərlə doldururdu. O, çaya tullananda mühafizəçi silahını çıxarıb; amma başqa bir

mühafizəçi qışqırıb ki, atəş etmə. Mario həyatını belə qışqıran mühafizəçiyə borclu idi. Çayın suları çox sərt idi, lakin o, üzməyi bilirdi və o, donmuş suya öyrəşmişdi, çünki anamın yadına düşdü ki, o gəmi gəzintilərinin birində Şimal dənizində gəminin aşpazı ilə birlikdə çimmişdi və digər sərnişinlər göyərtədən baxıb alqışlamışdılar. Onlar Marionun italyan olduğunu bilib qışqırmağa başlamışdılar: - Yaşasın Mussolini!”

Əsər keçmiş zamanda bəhs edildiyindən keçmiş zamanın bütün formaları burada öz əksini tapmışdır. Yazıçı bəhs edilən zamanı oxucuya düzgün çatdırmaqla bilmək üçün bütün zamanlardan məharətlə istifadə etmişdir ki, bu da bu gün biz oxucuları baş verən hadisələrin ardıcılığını rahatlıqla anlamağa kömək edir. Qeyd etmək vacibdir ki, burada təkcə keçmiş zaman formalarından deyil, həm də İtalyan dilini zənginləşdirən qrammatik qaydaların bir çoxundan istifadə edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, əsər bu günə kimi gəlib çatmışdır və bir çox dillərə tərcümə edilərək hələ də oxunmaqdadır. Əsərdə keçmiş zamanın bütün çətinliklərini və müharibə dövrünün ağrı-acılarını aşkar şəkildə hiss etmək mümkündür. Natalia Ginzburq özü də müharibə dövründə yaşayıb, o dövrün çətinlikləri ilə üzləşdiyindən, bu duyğuları oxucuya çatdırmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

“Noi siamo cinque fratelli. Abitiamo in città diverse, alcuni di noi stanno all'estero: e non ci scriviamo spesso. Quando c'incontriamo, possiamo essere, l'uno con l'altro, indifferenti o distratti. Ma basta, fra noi, una parola. Basta una parola, una frase: una di quelle frasi antiche, sentite e ripetute infinite volte, nel tempo della nostra infanzia. Ci basta dire: “Non siamo venuti a Bergamo per fare campagna” per ritrovare un tratto i nostri antichi rapporti, e la nostra infanzia e giovinezza, legata indissolubilmente a quelle frasi, a quelle parole.”

“Biz beş qardaşıq. Biz müxtəlif şəhərlərdə yaşayırıq, bəzilərimiz xaricdəyik: və bir-birimizə tez-tez yazmırıq. Görüşdükdə bir-birimizə laqeyd və ya diqqətimiz yayınmış ola bilərik. Amma, aramızda bir söz yetər. Sadəcə bir söz, bir cümlə, o qədim ibarələrdən biri, bizim uşaqlığımızda sonsuz dəfə eşidilib, təkrarlanır. “Biz Berqamoya tətillə gəlməmişik” deməyimiz kifayətdir ki, birdən-birə qədim

münasibətlərimizi, uşaqlığımızı, gəncliyimizi o ifadələrlə, o sözlərlə qırılmaz şəkildə əlaqələndirək" .

Əsərdə istifadə olunan keçmiş zaman əsəri olduqca zəngin etsə də, tərcümə zamanı xeyli çətinliklər yaradır. Ginzburqun nağılvari qələmə aldığı bu əsərin tərcüməsi zamanı keçmiş zamanın rəngarəngliyini və fərqliliyini Azərbaycan dilində çatdırmaq o qədər də asan deyil. Dilimizdə keçmiş zaman formalarının İtalyan dilindəki keçmiş zaman formalarından daha az olması, İtalyan dilindəki keçmiş zaman növlərindən bir neçəsinin bizim dildə yalnız bir cür tərcümə edilməsi, sözsüz ki, əsərin dilini daha da sadələşdirir. *Imperfetto* (keçmiş davamedici) zamanın, təkrar hərəkət və nağıl dilinin, yəni əbədi keçmişə aid olanın heç vaxt qədim keçmişdə baş verməməsi sayəsində biz gözəl bir ailə dastanı oxuyuruq.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində əldə olunan nəticələr aşağıdakılardır:

1. Feil kateqoriyasının tərcüməsi zamanı İtalyan və Azərbaycan dillərində çətinlik yaradan əsas məqamlardan biri zaman ardıcılığının düzgün anlaşılmasıdır. Keçmişdə baş verən hadisələrin ardıcılığını İtalyan dilində mövcud olan feillərlə göstərmək daha əlverişli olsa da, Azərbaycan dilində keçmiş zaman formalarının azlığı tərcüməni çətinləşdirir. Belə məqamlarda cümlə sırasına da əhəmiyyət verilməlidir.
2. Dissertasiya işində zaman məfhumu, italyan və Azərbaycan dillərdin zaman növləri, hər iki dildə keçmiş zaman formaları və onun işlənmə qaydaları müzakirə edilmiş, müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək qeyd olunan iddialar dəstəklənmişdir.
3. Elmi işdə istər dilçilik, istər tərcümə nəzəriyyəsi tərəfindən olduqca maraqlı mövzulara toxunulmuş, həmin mövzular ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır.
4. Görkəmli italyan yazıçı Natalia Ginzburqun “Ailə məsələləri” əsəri üzərindən nümunələr verilməklə, əsərdə istifadə edilmiş zaman formaları və onun tərcümələri haqqında danışılmış, həmçinin tərcüməsinin çətinlikləri vurğulanmışdır.
5. Ailə leksikası əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri zaman keçidlərində özünü göstərir ki, bu məqam tərcümə zamanı xüsusi diqqət tələb edir.
6. Dissertasiya işində təkcə Azərbaycan-İtalyan dilləri arasında deyil, müxtəlif dillər arasında müqayisələr aparılır, bu dillər arasındakı fərqli məqamların yaratdığı çətinliklər önə çıxarılır.
7. Dissertasiya işində bəhs edilən “Ailə məsələləri” əsəri hələ Azərbaycan dilinə tərcümə olunmayıb və nəşri mövcud deyil. Gələcəkdə bu əsər tərcümə olunarsa, dissertasiya işində qeyd edilən məsələlər tərcümə prosesinə və tərcüməçiyə müəyyən töhfələr verə bilər.
8. Elmi işdə istər Azərbaycandan olan görkəmli alimlərin, istər İtaliyanın tanınmış tərcüməçilərinin, istər də başqa millətlərə məxsus məşhur mütəfəkkirlərin dəyərli fikirlərinə yer verilmiş, bu sahədə hər bir tərcüməçiyə lazım ola biləcək fikirlər

qeyd edilmişdir. Dissertasiya işinin hər bir bölməsi ayrı-ayrılıqda müəyyən bir mövzunu əhatə edir və bu mövzu ətrafında nümunələr və ya şəkillərlə izahlar verilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint. 2010, 217 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 272 səh.
3. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1961, 138 s.
4. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası – Azərbaycan Dillər Universiteti, -2018,– 584 s.
5. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabi Ltd. 2012, 722 s.
6. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: «OKA Ofset» nəşriyyatı, 2008. 218 səh.
7. Əliyev V.H. Feilin növləri. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014. 256 s.
8. Əzimov C. Tərcümə prinsipləri (Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair bəzi qeydlər). Bakı, Azərnəşr, 1955, 135 s.
9. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2018. 113 s.
10. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 426 s.
11. Tahirov İ. Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
12. Balboni P.E. La comunicazione interculturale. Venezia: Marsilio Editori, 2015, 176 s.
13. Osimo B. “Manuale per traduttore” Milano: Editore Ulrico Hoepli Milano, 2011, 366 p.
14. Treccani- La grammatica italiana, 2012, Treccani, 650 p.
15. Marcello Sensini- Il sistema della lingua. Milano: Mondadori Scuola, 2000, 592 p.
16. Fabbro F. - Neurogenic Language Disorders In Children. United States: Elsevier, 2004, 471 p.
17. Koterski J.W. The ethics of Aristotle. Texas: University of Texas at Austin, 2001, 654 p.

18. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург: Имп. Акад. 1900,с. 297
19. Рамстедт. Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва 1957, 255 с.
20. <https://www.azadliq.org/a/24633930.html>
21. <https://www.lagrammaticaitaliana.it/lezioni/19/il-verbo>)
22. <https://www.proquest.com/docview/1293920999> (Anna Laura, Giuli Lepschy, səh.75).
23. <https://culturalfemminile.com/vari/lessico-famigliare-di-natalia-ginzburg/>)
24. <https://www.riflessioni.it/forum/scienze/12279-cose-il-tempo.html>
25. http://dylansrv.ilc.cnr.it/WP_comphyslab/wp-content/uploads/2017/02/5-ITA-modulo-2014.pdf
26. <https://www.turkologiya.org/saylar/2016-1/2016-1-18.pdf>
27. https://az.wikipedia.org/wiki/Linqvistik_tipologiya